

ƏLİMƏRDANBƏY TOPÇUBAŞOV

PARİS MƏKTUBLARI

**Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
Sülh Nümayəndə heyəti sədrinin
Azərbaycan hökumətinə məlumatları
(mart 1919 - noyabr 1919)**

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI

B a k ı -1998

BBK 9(s)42
T-77

Buraxılışına məsul **Ramiz MEHDİYEV**

Tərtib edəni və rus dilindən çevirəni
Vilayət QULİYEV

Elmi redaktoru **Əli HƏSƏNOV**

Əlimərdanbəy Topçubaşov
T 77

"Paris məktubları", Bakı, Azərnəşr, 1998, 120 səh.

Kitabda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin qərarı ilə 1919-cu ildə Parisə, Versal sülh konfransına göndərilmiş Azərbaycan Nümayəndə heyətinin sədri Əlimərdanbəy Topçubaşovun hökumətə ünvanlanmış rəsmi məlumatları toplanmışdır. Həmin məlumatlar Azərbaycan dilində ilk dəfə çap olunur.

Kitab tarixçilər, politoloqlar, geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

0503020907-9
M-651(07)-98

BBK 9(s)42

© Azərnəşr, 1998

AVROPAYA PƏNCƏRƏ AÇANLAR

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Nümayəndə heyəti Paris sülh konfransında

Müsəlman Şərqi ilkin respublikasının - Azərbaycan Cümhuriyyətinin taleyi təkcə onun öz xalqının deyil, həm də dünyanın böyük dövlətlərinin, dünya siyasətçilərinin istək və iradəsindən asılı idi. Bir əsrlik rus istilasından sonra Azərbaycan xalqı məhrumiyyətlər və şəhid qanları bahasına öz müstəqilliyinə qovuşmuşdu. Lakin bu müstəqilliyin tanınmamağı ölkəni və onun xalqını yenidən, bu dəfə bolşevik libasında peyda olmuş rus imperializminin müstəmləkəsinə çevirmək təhlükəsini meydana çıxarırdı.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucuları ilk gündən həmin təhlükəni hiss edir və buna görə də hər vasitə ilə qarşılaşdıqları problemləri dünya dövlətlərinin və ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmağa çalışırdılar. Rusiya, Osmanlı və Avstriya-macaristan imperiyalarının dağıldığı, müstəqil dövlətlərin meydana çıxdığı, dünyanın siyasi xəritəsinin yenidən cızıldığı 1918-ci ildə bu xüsusilə vacib və əhəmiyyətli idi. Avropaya Azərbaycandan orta əsrlərdə də elçilər və nümayəndələr getmişdilər. Lakin onlar bir qayda olaraq öz padşahlarının, hökmdarlarının iradəsini Avropa monarxlarına çatdırmaq üçün yola çıxırdılar. Azərbaycan Parlamentinin qərarı ilə Parisə göndərilən Nümayəndə heyəti isə ilk dəfə olaraq xalqın iradəsini, onun müstəqillik əzmini ifadə etmək üçün gedirdi.

Şair Məhəmməd Hədinin kədər və təəssüf dolu "Qoymuş miləl imzasını övraqi-həyatə, Yox millətimin xətti bu imzalar içində" - deməsindən cəmiyyəti bir neçə il keçirdi. Və bu bir neçə ilin içərisində sürətlə dəyişən, inkişaf edən, tarixi fürsətdən yararlanaraq öz milli dövlətini quran Azərbaycan xalqı "tarixin və həyatın səhifələrində" öz imzasını atmaq üçün Avropanın mərkəzinə - Parisə öz nümayəndələrini göndərirdi.

Nümayəndə heyətinin ölkələr keçərək Parisdən Bakıya-Cümhuriyyət rəhbərliyinə gələn məlumatları on illiklər boyu qapalı arxivlərdə saxlanmış, yalnız xalqdan deyil, hətta mütəxəssislərdən də gizlədilmişdi. Lakin "Elə bir gizlin yoxdur ki, axırda aşkar olmasın". (Bibliya)

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri, görkəmli dövlət xadimi və diplomat Ə. M. Topçubaşovun başçılığı ilə Parisə göndərilən Nümayəndə heyətinin fəaliyyəti ilə bağlı tarixi materiallar ilk dəfə bu kitabda, həm də ana dilimizə çevrilərək oxuculara təqdim olunur. Həmin materiallarla tanışlıqdan əvvəl Nümayəndə heyəti ilə bağlı bəzi həqiqətləri bildirmək yerinə düşərdi.

Nümayəndə heyətinin tərkibi

Nümayəndə heyətinin tərkibinə Azərbaycanın tanınmış ictimai-siyasi xadimləri daxil idilər. Onlar özlərinin həyat yolu, mübarizə və inancları ilə Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasına qəlbən bağlı olduqlarını, azadlıq və istiqlal yolunda çalışdıqlarını sübut etmişdilər.

Sədr Əlimərdanbəy Topçubaşov (1865-1934) Tiflisdə zadəgan ailəsində doğulmuş, Peterburq universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi. 1897-ci ildə "Kaspi" qəzetinin redaktoru kimi ictimai-siyasi fəaliyyət meydanına atılmış, demokratik ruhlu ziyalı kimi mənsub olduğu xalqı təmsil etmiş, onun hüquqlarını qorumuşdu. 1905-ci il Rusiya inqilabından sonra Ə. M. Topçubaşov yalnız azərbaycanlıların deyil, bütün Rusiya türklərinin və müsəlmanlarının lideri kimi tanınmışdı. O, Rusiya müsəlmanlarının 1905 - 1907-ci illərdə keçirilən I—IV qurultaylarının əsas təşkilatçılarından və rəhbərlərindən biri olmuş, qurultayın qərarı ilə yaradılan Ümumrusiya müsəlman partiyasının - "İttifaq-müslim»in Məramnamə və Nizamnaməsini yazmış, onun MK üzvü seçilmişdi.

1906-cı ildə I Dövlət Dumasına Bakı quberniyasından deputat seçilən Ə. M. Topçubaşov burada Dumanın Müsəlman fraksiyasını yaratmış və onun fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdi. Dumanın çar tərəfindən qovulmasına etiraz bildirən məşhur Vıborq bəyannaməsini imzalayanlar içərisində o da var idi. 1917-ci ilin mayında Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayına rəhbərlik edən siyasi liderlərdən biri də Ə. M. Topçubaşov idi. Həmin dövrdə o, eyni zamanda Transqafqazın müsəlman ictimai-siyasi təşkilatlarının koordinasiya mərkəzi olan İcraiyyə Komitəsinin fəaliyyətinə də rəhbərlik edirdi. 1918-ci il iyunun 17-də Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə təşkil olunan ikinci hökumət kabinetində Ə. M. Topçubaşov portfelsiz nazir vəzifəsi almış, həmin il avqustun 22-də isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Fövqəladə və Səlahiyyətli Naziri kimi Osmanlı imperiyasının paytaxtı İstanbula göndərilmişdi. 1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Parlamenti onu qiyabi surətdə öz sədri seçmiş, dekabrın 28-də isə Versal sülh konfransına göndərilən Azərbaycan nümayəndə heyətinə rəhbər təyin etmişdi.

Sədrin müavini - Məmməd Həsən Hacinski (1875-1931) Bakı realni məktəbində və Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunda təhsil almış, uzun müddət Bakı Dumasında tikinti işlərinə rəhbərlik etmişdi. Ə. M. Topçubaşovla birlikdə İcraiyyə Komitəsinin rəhbərlərindən idi. "Müsavat"ın I qurultayında partiyanın MK üzvü seçilmişdi. 1918-ci ildə Transqafqaz komissarlığında və Seymədə rəhbər vəzifələr tutmuşdu. F. Xoyskinin qurduğu ilk hökumət kabinetində xarici işlər, ikinci kabinetdə isə maliyyə naziri vəzifələri ona həvalə edilmişdi. Azərbaycan Parlamentinin üzvü idi.

Nümayəndə heyətinin üzvü - Əkbərağa Şeyxülislamov (1891-1961) İrəvan gimnaziyasını və Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunu bitirmişdi. Transqafqaz Seyminin üzvü, Transqafqaz hökumətində daxili işlər nazirinin müavini olmuşdu. Siyasi fəaliyyətini "Hümmət" (məşəvək) partiyasında davam etdirirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması haqqındakı İstiqlal Bəyannaməsini - Misaqi-Millini imzalayanlar içərisində Ə. Şeyxülislamov da vardı. O. F. Xoyskinin qurduğu ilk hökumətdə torpaq və əmək naziri vəzifəsini tutmuşdu. Parlamentdə sosialist fraksiyasını təmsil edirdi.

Nümayəndə heyətinin üzvü - Əhmədbəy Ağayev (Əhməd Ağaoğlu 1869-1939) tanınmış publisist və ictimai xadim idi. Parisdə ali hüquq təhsili almışdı. "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi" kimi qəzetlərin redaktoru olmuş, XX əsrdə Azərbaycanda ilk milli siyasi partiya sayılan "Difai"ni qurmuşdu. 1909-cu ildə təqiblər üzündən Türkiyəyə mühacirət etdikdən sonra burada "Gənc türklər"lə yaxınlaşmış, "Türk Yurdu" və "Türk ocağı" təşkilatlarının qurucuları sırasında Yer almış, Türkiyə parlamentinə deputat seçilmişdi. 1918-ci ilin iyununda Nuru Paşanın siyasi məsələlər üzrə müşaviri kimi Azərbaycana gəlmişdi. Azərbaycan Parlamentinin üzvü idi. Lakin "İttihad və Tərəqqi" liderləri ilə yaxınlığına görə təqib olunan Ə. Ağayevin Parisə getməsinə imkan verilməmişdi. O, ingilislər tərəfindən həbsə alınaraq Malta adasına sürgün olunmuşdu. Ə. M. Topçubaşovun kömək cəhdləri boş çıxmışdı.

Nümayəndə heyətinin məsləhətçisi Ceyhunbəy Haçibəyli (1891-1962) Sorbonna universitetində və Paris Siyasi Biliklər Məktəbində təhsil almışdı. Ehtiraslı publisist və gözəl musiqişünas idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra hökumət ofisiozunun - rus dilində çıxan "Azərbaycan" qəzetinin baş redaktoru idi. Rusdillə Bakı və Qafqaz mətbuatında kəskin ictimai problemlərə, mədəniyyət və mənəviyyat məsələlərinə həsr edilmiş onlarla məqaləsi çap olunmuşdu.

Nümayəndə heyətinin məsləhətçisi - Məhəmməd Məhərrəmov (1895-1992) İrəvan gimnaziyasını bitirmiş, gənc yaşlarından İrəvan azərbaycanlılarının təmsilçilərindən biri kimi tanınmışdı. 1917-ci ilin noyabrında Rusiya Müəssislər Məclisinə İrəvan quberniyasından nümayəndə seçilmişdi. Transqafqaz Seyminin üzvü olmuş, 1918-ci il mayın 28-də İstiqlal Bəyannaməsini imzalayanlar içərisində yer almışdı. Azərbaycan parlamentində sosialist fraksiyasını təmsil edirdi.

Nümayəndə heyətinin məsləhətçisi - Miryaqub Mirmehdiyev (?-?) ali təhsilli hüquqşünas idi. Parlamentdə "İttihad" fraksiyasında təmsil olunmuşdu.

1919-cu ilin avqustunda Parlamentin sosialist fraksiyası Nümayəndə heyətinin tərkibindəki üzvləri barəsində rotasiya qərarı çıxarmış və M. Məhərrəmovu əvəz etmək üçün Abbasbəy Atamalibəyovu (?-?) Parisə göndərmişdi. Lakin həmin dövrdə heyətin başqa bir üzvü - M. H. Hacinski artıq Azərbaycana qayıtdığından həm M. Məhərrəmovun, həm də A. Atamalibəyovun Parisdə qalmaları məqbul sayılmışdı. Həyat və fəaliyyəti haqqında çox cüzi məlumat toplaya bildiyimiz A. Atamalibəyov Nümayəndə heyətinin katibi vəzifəsini yerinə yetirirdi.

Bundan başqa Nümayəndə heyətinin tərkibinə əməkdaşlar - Əlibəy Hüseynzadə (1864-1940), V. Marçevski, katiblər - S. Məlikov və Ələkbər bəy Topçubaşov, tərcüməçilər - A. Qafarov (fransız dili), Q. Qafarova (ingilis dili), H. Məmmədov (fransız və türk dilləri) daxil idilər. Rəşidbəy Topçubaşov sədrin şəxsi katibi vəzifəsini yerinə yetirirdi. Ə. Ağaoğlu kimi Əlibəy Hüseynzadə də "İttihad və Tərəqqi" partiyası ilə əməkdaşlıqda günahlandırılaraq "Antanta" dövlətləri tərəfindən Parisə buraxılmamışdı. Səfvət bəy Məlikov isə Nümayəndə heyəti Parisə yola düşərkən Azərbaycanın İstanbul təmsilçisi kimi Türkiyədə qalmışdı.

Nümayəndə heyəti hələ İstanbulda ikən ciddi təşkilatlanmış və dəqiq iş bölgüsü aparmışdı. heyətin tərkibində üç bölmə - siyasət və milli məsələlər, iqtisadiyyat və kommersiya, təbliğat və məlumat bölmələri yaradılmış və üzvlər ixtisas və maraq səviyyələrinə uyğun şəkildə həmin bölmələrdə fəaliyyətə cəlb olunmuşdular.

Bununla bir sırada Nümayəndə heyətinin hər bir üzvünün görəcəyi konkret iş, məsuliyyət daşıyacağı sahə də müəyyənləşdirilmişdi. Ə. M. Topçubaşov siyasi məsələlər və memorandum hazırlanması üçün məsul idi. O, həm də heyətin təşkilati işlərinə və maliyyə vəsaitinin xərclənməsinə nəzarət edirdi. Sədr müavini M. H. Hacinski eyni zamanda həm də xəzinədar idi, o, iqtisadiyyat və maliyyə məsələlərinə rəhbərlik edir, Azərbaycan hökuməti adından əcnəbi iş adamları və təşkilatlarla danışıqlar aparırdı. Ə. Şeyxülislamov daha çox sərhəd məsələləri ilə məşğul olur, statistik göstəricilər, diaqramlar, xəritələr hazırlanması işini təşkil edir, nəhayət, Nümayəndə heyətinin kitabxanasına baxırdı. M. Məhərrəmov xalq təsərrüfatı və əkinçilik sahələri üçün məsuliyyət daşıyır, həm də protokolların Azərbaycan türkcəsində yazılmasına nəzarət edirdi. Ticarət və sənaye ilə bağlı məsələlər üçün məsul olan M. Mehdiyevin vəzifələri sırasına maliyyə hesabatlarını yoxlamaq da daxil idi. Ə. Ağaoğlu və C. Haçibəyli isə daha çox informasiya və təbliğat məsələləri ilə məşğul olmalı, Fransa

mətbuatı və ictimaiyyəti ilə əlaqələr yaranmasına kömək etməli idilər. Onların hər ikisinin Fransada təhsil alması və bir müddət bu ölkədə yaşaması üzərinə qoyulan vəzifəni uğurla həyata keçirmələrinə imkan yarada bilərdi. Nəhayət, Ə. Hüseynzadə daha çox tarixi-etnoqrafik və ədəbi materialların seçilməsi və təbliğatda onlardan istifadə edilməsi üçün məşğul idi. Lakin yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, Nümayəndə heyəti Parisə tam tərkibdə gedə bilmədiyindən təbii ki, İstanbulda müəyyənləşdirilmiş bu iş bölgüsü dəyişikliklərə uğradı. Bütövlükdə isə lazım gəldiyi təqdirdə Nümayəndə heyətinin hər bir üzvü gərəqli bilinən və tapşırılan hər bir işi yerinə yetirməyə hazır idi.

Nümayəndə heyəti nəyə nail oldu?

Paris sülh konfransı Azərbaycan Nümayəndə heyəti hələ İstanbulda olarkən - 1919-cu il yanvarın 18-də açılmışdı. Azərbaycanlılar Müttəfiq Dövlətlərin təmsilçiləri ilə uzun və üzücü yazışmalardan sonra yalnız aprelin 22-də Fransa paytaxtına yola düşmək imkanı qazanmış və mayın 7-də Parisə gəlib çıxıb bilmişdilər. Lakin buna baxmayaraq Nümayəndə heyəti öz üzərinə qoyulan vəzifələrin icrasına hələ İstanbulda başlamışdı. Burada bir tərəfdən çar Rusiyasının süqutundan sonra yaranan yeni, müstəqil dövlətlərin - Gürcüstanın, Ukraynanın, Şimali Qafqazın və s. o biri tərəfdən isə Qərb dövlətlərinin - ABŞ-ın, İngiltərənin, Fransanın, Almaniyanın və s. təmsilçiləri ilə danışıqlar aparılmış, Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqil dövlət kimi beynəlxalq miqyasda tanınmasına təşəbbüslər göstərilmişdi.

Parisdə Nümayəndə heyəti bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərirdi. İstər heyətin sədri Ə. M. Topçubaşov, istərsə də ayrı-ayrı üzvlər siyasi danışıqlar aparır, öz ölkələrinin iqtisadi maraqlarını təmin edir, dövrün mürəkkəb beynəlxalq münasibətlərində Azərbaycanın layiqincə təmsil olunmasına çalışırdılar. Azərbaycanın istiqlalıyyətinin birinci ildönümü günündə Nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti, sülh konfransının keçirilməsi üçün məşhur prinsiplərin müəllifi V. Vilson tərəfindən qəbul olunmuşdu. həmin görüşdə Vilson Azərbaycanın və Rusiya əsarətindən qurtararaq öz milli dövlətlərini qurmuş digər xalqların gələcəyi ilə bağlı öz üzərinə heç bir təəhhüd götürməsə də, bütövlükdə bu görüş Nümayəndə heyətinin dünya siyasəti meydanındakı fəaliyyətinin uğurlu başlanğıcı kimi diqqəti cəlb edir.

Yenicə qurulmuş dövlətlərini Avropa miqyasında təmsil etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürmüş diplomatlarımız, ilk növbədə isə heyətin sədri Ə. M. Topçubaşov tezliklə özlərini proseslərdən yaxşı baş çıxaran, şəraitə uyğun şəkildə hərəkət etməyi və düzgün qərarlar çıxarmağı bacaran siyasətçilər kimi göstərə bildilər. Təsədüfi deyil ki, Ə. M. Topçubaşov Bakıya, Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədrinə göndərdiyi məlumatlarda təkcə Nümayəndə heyətinin fəaliyyətindən bəhs etmir, həm də ölkəsində ideya və əməl dostlarına dövlət quruculuğu, xarici siyasət, idarəçilik, beynəlxalq münasibətlər və s. bağlı bir sıra qiymətli məsləhətlər verirdi. Paris mühitindən və Sülh konfransının təcrübəsindən yalnız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə nail olmaq üçün yox, həm də ölkədə demokratik, sivil, sözlü yaxşı mənada Qərb standartlarına cavab verən bir dövlət qurmaq üçün istifadə olunurdu.

Azərbaycan nümayəndələri öz ölkələrinin siyasi və iqtisadi maraqlarından çıxış edərək fəal və mütəhərrik siyasət yürüdükdülər. Bu siyasətin əsas guşə daşını isə Azərbaycanın müstəqilliyi ideyası təşkil edirdi. Paris sülh konfransına hazırlıq mərhələsində Nümayəndə heyətinin səyləri nəticəsində Azərbaycanın ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, İran və s. ölkələrlə qarşılıqlı münasibətlərinin qurulması və inkişaf etdirilməsi sahəsində bir sıra işlər görülmüşdü.

Öz ölkəsinin müstəqilliyinə zəmanətin yalnız Avropada deyil, daha çox okeanın o tayında olduğunu başa düşən Ə. M. Topçubaşov qısa müddət ərzində amerikalılarla işgüzar münasibətlər yaratmağa nail olmuşdu. Vəkil V. Çandler və M. Robinovla müqavilə bağlanmış, onlara ABŞ və Kanadada Azərbaycanın maraqlarını təmsil etmək həvalə olunmuşdu. Azərbaycanı tanımaq məqsədi ilə Parisdə ingilis və fransız dillərində çap edilən kitab və broşuraların mühüm bir qismi hələ 1919-cu ildə bu ölkələrə yola salınmışdı. Ə. M. Topçubaşov uzaqgörən bir siyasətçi kimi ABŞ və Avropada Azərbaycan lobbilərinin yaranmasını öz ölkəsinin dünya miqyasına çıxmasının və geniş tanınmasının, habelə onun maraqlarının daha Etibarlı şəkildə müdafiəsinin əsas qarantı sayırdı. Nümayəndə heyətinin səyi nəticəsində hələ 1919-1920 - ci illərdə Azərbaycanın tarixi keçmiş, ölkənin zəngin təbii sərvətləri, Azərbaycanda rus istilasının xarakteri və miqyası, Qafqazdakı qonşularla münasibət, erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasını meydana çıxaran amillər, azərbaycanlılara qarşı erməni zülmü, 1918-ci ilin dəhşətli mart soyqırımı və s. barəsində Avropa ölkələrində müəyyən məlumatlar yaymaq mümkün olmuşdu. Bütün bunlar isə öz növbəsində həm Azərbaycanın nisbətən geniş tanınmasına imkan yaratmış, həm də ölkəmiz və xalqımız barəsində daha çox qərəzkar rus-erməni mənbələrinin təsiri altında formalaşmış yanlış təəsvürlərin tədricən dağılmasına, onun inamlı və obyektiv münasibətlərlə əvəz olunmasına kömək etmişdi.

Azərbaycan Nümayəndə heyəti yalnız öz ölkəsinin deyil, bütün Qafqazın müstəqilliyi və siyasi-mənəvi birliyi uğrunda mübarizə aparırdı. İstər İstanbulda, istərsə də Parisdə məhz azərbaycanlılar bu gün geniş yayılmış ifadə ilə desək, "Qafqaz evi" yaratmağın qızğın tərəfdarları kimi çıxış edirdilər. Nümayəndə heyəti mühüm sənədlərin qəbulu ərəfəsində Ümumqafqaz maraqlarını əsas götürərək Gürcüstanın və Dağlı Respublikasının təmsilçiləri ilə əlbir fəaliyyət göstərirdi. Təəssüf ki, bizim günlərdə olduğu kimi həmin dövrdə

də ermənilər "Qafqaz evi" ideyasına münasibətdə destruktiv mövqe tutduqlarına görə, bu nəcib məqsədin reallığa çevrilməsi istiqamətində irəliləyiş əldə edilməmişdi.

Nümayəndə heyətinin Parisdəki səkkiz aylıq gərkin fəaliyyəti öz bəhrəsini verdi - 1920-ci il yanvarın 12-də Versal konfransının Ali Şurası Azərbaycanın və Gürcüstanın de-facto tanınması barəsində qərar qəbul etdi. Həmin tarixi hadisənin iştirakçılarından biri olan Miryaqub Mirmehdiyev yazırdı: "Bu iki ölkənin nümayəndəsi xarici işlər nazirliyinə dəvət olundu, orada müsyo Kambon konfrans adından onlara hörmət əlaməti olaraq öz minnətdarlığını bildirdi. Müsyo Kambon bəyan etdi ki, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları rəsmi olaraq beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə müstəqil dövlətlər kimi tanınmışlar. Bu andan başlayaraq hər iki ölkə rəsmi şəkildə Ali Şura ilə əlaqəyə girə bilər, öz ehtiyaclarını, qeydiyyatata alınmalarını, konfransın iclaslarında qanuni haqlarını, bərabərhüquqlu üzv olmalarını tələb edə bilərlər. Bundan başqa Kambon bildirdi ki, bu dövlətlərin hökumətlərinin tanınması aktı, eyni zamanda onların Rusiyadan ayrılmasının tanınması ilə müşayiət olunmalıdır. Buradan çıxış edərək demək olar ki, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları bu gündən etibarən suveren dövlətlər hesab ediləcək".

Bir həftə sonra - yanvarın 19-da Ali Şuranın hökumət başçılarının iştirakı ilə keçirilən iclasında bu qərar bir daha təsdiqləndi. Həmin iclasda çıxış edən Azərbaycan Nümayəndə heyətinin başçısı Ə. M. Topçubaşov və nümayəndəliyin müşaviri M. Məhərrəmov Avropanın müəyyən hərbi və iqtisadi yardım göstərəcəyi təqdirdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin öz müstəqilliyini qoruyub saxlamağa qadir olduğunu bildirdilər. Tarixçi professor C. Həsənlinin belə bir fikri ilə razılaşmaq lazımdır ki, "1920-ci ilin yanvarında Paris sülh konfransında Azərbaycan Respublikasının siyasi cəhətdən tanınması Ə. M. Topçubaşov başda olmaqla Azərbaycan nümayəndələrinin uğurlu diplomatik fəaliyyəti hesab olunmalıdır".

Nümayəndə heyətinin taleyi

Nümayəndə heyətinin bütün söylərinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının yüz illik rus əsarətindən sonra nəhayət ki, müstəqil yaşayacağına, öz dövlətini quracağına, öz torpağının və taleyinin sahibi olacağına bəslənən ümidlər doğrulmadı. "Vahid və bölünməz Rusiya" qayəsində ağıqvardiyaçılarla bir mövqedə dayanan bolşeviklər 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanı işğal etdilər. Bir ildən artıq Parisdə Azərbaycan davası aparan Nümayəndə heyətinin vətənə gedən yolları həmişəlik bağlandı. Lakin 1920-ci il mayın ortalarında Parisdə aldıkları acı xəbər onları müstəqillik qayəsindən çəkəndirmədi, mübarizə əzmindən döndərmədi.

Artıq sentyabr ayında Ə. M. Topçubaşov Cenevrədə, Millətlər Cəmiyyətinə təqdim etdiyi memorandumda öz müstəqilliyini elan etmiş və bir sıra dünya dövlətləri tərəfindən de-facto tanınmış Azərbaycan Cümhuriyyətinin bolşevik rus qüvvələri tərəfindən işğalı faktına diqqəti cəlb edir və Cəmiyyətin bu məsələyə öz münasibətini bildirməsini zəruri sayırdı. həmin ilin noyabrında o, Cenevrədə Millətlər Cəmiyyətinin yığıncağında çıxış edərək yenidən Azərbaycanın istilası məsələsinə toxunmuşdu. Ə. M. Topçubaşovun 1922-ci ildə Genuya və Lozanna, 1923-cü ildə London konfranslarında hərbi təcavüzə uğramış Azərbaycan dövlətinin təmsilçisi kimi etiraz çıxışları nəticəsiz qalmamışdı. Məsələn, Genuya konfransı bolşeviklərin Azərbaycan adından danışımağa heç bir səlahiyyətlərinin olmadığını bəyan etmişdi.

20-ci illərdə Fransada keçmiş Rusiya imperiyasından olan siyasi mühacirlərin liderlərindən biri kimi tanınan Ə. M. Topçubaşov bir tərəfdən dünya ictimaiyyətinin diqqətini Azərbaycanın tapdalanmış haqlarına cəlb etməyə çalışır, o biri tərəfdən isə hər vasitə ilə siyasi mühacirətin, ilk növbədə də keçmiş Qafqaz respublikaları təmsilçilərinin iş birliyini qurmağa səy göstərirdi. Onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə artıq 1921-ci ilin iyununda Azərbaycanın, Gürcüstanın və Ermənistanın səlahiyyətli nümayəndələri öz aralarında siyasi və iqtisadi ittifaq yaratmağın zəruriliyi qərarına gəlmişdilər.

Bu illərdə Azərbaycan siyasi mühacirəti arasında birliyin və həmrəyliyin əldə olunmasında da Ə. M. Topçubaşov mühüm rol oynamışdı. O, Avropadakı azərbaycanlı siyasi mühacirlərlə Türkiyədəki Azərbaycan Milli Mərkəzi arasında yaranmış ixtilafın aradan qaldırılmasına hər vasitə ilə çalışmış, 1928-ci ildə Parisə gələn M. Ə. Rəsulzadə ilə danışıqlardan sonra rəhbərlikdəki paralelliyyə son qoya bilmiş, mühacirətin vahid mərkəzdə birləşməsi ideyasına tərəfdar çıxmışdı. Ə. M. Topçubaşov Azərbaycanın müstəqilliyini görə bilməsə də, 1905-ci ildən etibarən uğrunda ardıcıl və dönmədən mübarizə apardığı ideyaların birinin gerçəkləşməsinin şahidi olmuşdu -1934-cü ilin iyununda onun da iştirakı ilə mühacirətdəki azərbaycanlı, erməni, gürcü, dağlı və başqa Qafqaz xalqlarının təmsilçiləri Qafqaz Konfederasiyası Paktının yaradılması barəsində saziş imzalamışdılar. 1934-cü il noyabrın 5-də Parisdə dünyaya gözlərini yuman Ə.M. Topçubaşovun ölümü milli mənsubluğundan asılı olmayaraq bütün mühacirət dairələrini eyni dərəcədə kədərləndirmişdi. Siyasi mühacirətin müştərək orqanı olan "Prometey" jurnalı onun ölümünə ayrıca nömrə həsr etmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, 1993-cü ilin dekabrında Fransada rəsmi səfərdə olan Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev bu görkəmli dövlət xadiminin və Cümhuriyyətin qurucularından birinin Parisin Sen - Klu məzarlığındakı qəbrini ziyarət etmişdir.

1919-cu ilin avqustunda iki aylıq ezamiyyətlə Bakıya gələn Nümayəndə Heyəti sədrinin müavini M. H. Hacinski bir daha geriyyə - Parisə dönməmişdi. Ə. M. Topçubaşov Nazirlər Şurası sədrinin adına göndərdiyi məktubda Bakıda onun üzərinə heç bir funksiya və vəzifə qoyulmamağını, iki aydan sonra geriyyə

göndərilməsini israrla xahiş edirdi. Görünür, M. H. Hacınskini kifayət qədər yaxşı tanıyan Əlimərdanbəy bu zaman müəyyən motivlərə əsaslanırdı. Məsələ buradadır ki, Bakıya qayıdan Hacınski Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini erkən itirməsində mənhus rollardan birini oynamışdı. Əlbəttə, Bakı neftinə can atan və Bakının işğalını Rusiya üçün həyati əhəmiyyətli məsələ sayan bolşevik Rusiyası M. H. Hacınski olmasa da, gec-tez öz niyyətinə çatacaqdı. Lakin sonuncu, ikiüzlü siyasəti ilə bu prosesi daha da sürətləndirmişdi.

N. Yusifbəylinin başçılıq etdiyi hökumətdə (24 dekabr 1919-30 mart 1920) daxili işlər naziri vəzifəsini tutan M. H. Hacınski bolşevik oriyentasiyası tərəfdarı idi və bu səbəbdən bir sıra hökumət üzvləri, ilk növbədə isə Fətəli Xan Xoyski ona qarşı kəskin müxalifətdə dayanırdı. Nəticədə, fevralın 18-də Hacınskini Daxili İşlər Nazirliyindən uzaqlaşdırmaq mümkün oldu, lakin o, ticarət, sənaye və ərzaq naziri kimi hökumətin tərkibində qaldı və öz dağıdıcı əməllərini davam etdirməyə başladı.

M. H. Hacınskinin tərəfdarları martın 30-da Dağlıq Qarabağda başlanan erməni qiyamının yatırılmasında kifayət qədər əzmkarlıq göstərmədiyi bəhanəsi ilə N. Yusifbəyli kabinetinin istefaya göndərilməsinə nail oldular. Bundan sonra yeni hökumətin təşkili Hacınskiyə tapşırıldı. O, aprelin 20 - nə qədər müxtəlif partiyalarla açıq, bolşeviklərin təmsilçilərlə isə gizli danışıqlar apardı və bolşevik işğalına beş gün qalmış hökumət qurmaq üçün parlamentdən aldığı səlahiyyətlərdən imtina etdiyini bildirdi. Beləliklə, M. H. Hacınskinin xəyanəti nəticəsində işğal qabağı bir ay ərzində Azərbaycanda kəskin hökumət böhranı yaşandı və bu böhran da öz növbəsində işğalın reallaşmasına imkan verdi.

Bolşeviklərin gəlişindən bir neçə gün əvvəl rəsmi şəkildə Müsavat Partiyasından çıxdığını və Azərbaycan K(b)P-na daxil olduğunu bildiren Hacınski sovet hakimiyyəti illərində müxtəlif sovet və təsərrüfat vəzifələrində çalışmışdı. Lakin bütün bu xidmətləri də bir sıra həmfikirləri kimi M. H. Hacınskini sovet cəza məşinının dişlərindən xilas edə bilməmişdi. 1930-cu ildə o, Zaqafqaziya diyar komitəsinin birinci katibi L. Beriyanın göstərişi ilə həbs olunmuş və 1931-ci il martın 8-də Tiflis həbsxanasında, istintaq başa çatmamış vəhşicəsinə öldürülmüşdü.

Ə. Şeyxülislamov öz siyasi fəaliyyətini əvvəlcə Fransada, İkinci dünya müharibəsi illərindən və müharibədən sonra isə bir müddət Almaniyada davam etdirmişdi. 20-ci illərin sonunda onun Ə. M. Topçubaşovla münasibətləri korlanmışdı. Ə. Şeyxülislamov yalnız Parisdəki Nümayəndə heyəti üzvlərini Azərbaycan hökuməti adından danışmağa səlahiyyətli sayır və M. Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi altında İstanbulda fəaliyyət göstərən Azərbaycan Milli Mərkəzinə qarşı kəskin müxalifətdə dayanırdı. O, Azərbaycan siyasi müxalifətinin vahid mərkəzdə birləşməsinin tərəfdarı kimi çıxış edən və kompromisi zəruri sayan Ə. M. Topçubaşovu M.Ə. Rəsulzadəyə təslim olmaqda günahlandırır. 1943-cü ildə o, könüllü şəkildə almanlara əsir düşmüş sovet ordusunun mayoru Ə. Fətəlibəyli-Düdənkinkinin yaratdığı siyasi təşkilatın - Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin (AMBM) rəhbərliyinə seçilmiş, 1951-ci ildə Rusiya Millətlərinin Qurtuluş Şurasının yaradılması haqqındakı Zisbaden Bəyannaməsini Azərbaycan tərəfindən (C. Hacıbəyli və İ. Əkbərlə) birlikdə imzalamışdı. Həyatının sonuna qədər (o, 1961-ci il martın 2-də Parisdə demək olar ki, dilənçi vəziyyətində vəfat etmişdi) Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi Əkbərağa Şeyxülislamovun başlıca həyat ideali olmuşdu.

Çeyhunbəy Hacıbəyli siyasi baxışlarına görə Ə. Şeyxülislamovla eyni mövqedə dayanırdı. 1943-cü ildə o AMBM-nin başqanlıq divanına seçilmiş, 1952-ci ildə isə bu qurumun Münhendə nəşr etdiyi "Azərbaycan" jurnalının redaktoru olmuşdu. Ç. Hacıbəyli mühacirətdə həm siyasi publisist, həm də tədqiqatçı kimi fəaliyyətini davam etdirirdi. O, Fransanın məşhur "Journale Asiatique" məcmuəsində Azərbaycan tarixinə, dilinə və ədəbiyyatına dair çap olunmuş bir sıra məqalələrin müəllifidir. Qardaşı Üzeyir Hacıbəylinin məşhur "Arşın mal alan" komediyasının mətnini ingilis və fransız dillərinə çevirərək Parisdə nəşr etdirmişdi. O, çoxcəhətli elmi fəaliyyətinə görə Fransa Şərqsünaslıq Akademiyasının - "Societe Asiatique"-nin üzvü seçilmişdi. Həyatının sonuna qədər Münhenin SSRİ-ni Öyrənmə İnstitutunun fəal əməkdaşlarından biri olan C. Hacıbəyli bu institutun nəşrlərindən sovet cəmiyyətinin əsl simasını üzə çıxaran bir sıra maraqlı tədqiqatlar çap etdirmişdi.

Miryaqub Mirmehdiyev (mühacirətdə o, daha çox Mir Yaqub adı altında tanınırdı) Nümayəndə Heyətinin üzvləri içərisində Ə. M. Topçubaşova hörmət və sədaqətini sona qədər qoruyub saxlayan yeganə mübarizə yoldaşı sayıla bilər. O da mühacirət illərində siyasi fəaliyyətdən çəkilməmiş, rus dilində çap olunan "Kavkaz" jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdi. 1933-cü ildə Parisdə Mir Yaqubun "Qafqaz problemləri" kitabı "Şərqi-Amerika kitabxanası" seriyasından fransız dilində çap olunmuşdu. Bu kitabda müəllif Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalından tutmuş 1920-ci ilə qədərki hadisə və prosesləri xronoloji ardıcılıqla izləmiş, yeni işğal faktının - sovetləşdirmənin mahiyyətini və xarakterini açmışdır. Kitabda ümumən Transqafqaz və Şimali Qafqaz respublikaları haqqında söhbət getsə də, təbii ki, əsas diqqət müəllifin doğma vətəninə - Azərbaycana yönəldilmişdir. Mir Yaqub həm də Nümayəndə heyətinin fəaliyyətini obyektiv şəkildə işıqlandıran ilk tarixçi-politoloq hesab oluna bilər. İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində Parisdən İrana köçən M. Mehdiyevin sonrakı həyatı və taleyi barəsində heç bir məlumat yoxdur.

Məmməd Məhərrəmov hələ 20-ci illərin əvvəllərində siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşmış və kiçik də olsa, öz biznesini yaratmağa çalışmışdı. Sonralar o, daha çox bibliofil və antikariat mütəxəssisi kimi tanınmağa başlamışdı. Hətta Gertsenin Londonda çap etdiyi "Kolokol," jurnalının nadir komplektini və eyni müəllifin İsveçrədə işıq üzü görən nadir külliyyatını 60-cı illərdə Moskvadakı keçmiş Lenin kitabxanasına bağışlamış və

buna görə də o zaman xarici ölkələrlə əlaqəni öz inhisarı altına almış "Drujba" cəmiyyətinin xüsusi mükafatına layiq görülmüşdü. 70-ci illərdə mərhum alimimiz Abbas Zamanov vasitəsilə öz vətəni ilə də əlaqələr yaradan Məmməd Məhərrəmov Azərbaycanın kitab fondlarına da bir sıra kitablar hədiyyə etmişdi. M. Məhərrəmov 1919-cu ilin aprelində İstanbuldan Parisə yola düşən Azərbaycan Nümayəndə Heyətinin həyatda qalan sonuncu üzvü idi. Tale ona həтта Azərbaycanın yenidən öz istiqlalına qovuşduğunu görmək xoşbəxtliyini də nəşib etmişdi. Uzun illər Fransada yaşayan, YUNESKO-nun əməkdaşı olan, diplomat Ramiz Abutalıbovun verdiyi məlumata görə, Məmməd Məhərrəmov 1992-ci ildə Parisdə, 97 yaşında vəfat etmişdi.

Abbasbəy Atamalıbəyov haqqında məlumatlarımız çox azdır. Onun siyasi arenadan uzaqlaşmadığı İkinci dünya müharibəsi illərindəki fəaliyyətindən aydın olur. 1942-ci ildə Almaniyada sovet hərbi əsirlərindən milli legionlar təşkil olunarkən A. Atamalıbəyov da bu işdə yaxından iştirak etmişdi. O, Ə. Fətəlibəyli-Düdənkinski və Fuad Əmircanla birlikdə Şərq Nazirliyinin yaratdığı "Əlaqə heyəti"nin (milli legionlarla iş aparmaq üçün) tərkibinə daxil idi və burada SD birliklərindəki legionerləri təmsil edirdi. 20-30 - cu illərində Azərbaycan siyasi mühacirləri arasındakı mövqe mübarizələrində A. Atamalıbəyovun M. Ə. Rəsulzadəyə müxalifət mövqeyində dayandığı və mərkəz kimi Parisin seçilməsi ideyasına tərəfdar çıxdığı da məlumdur. SD birlikləri ilə əməkdaşlıq etdiyinə görə İkinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra A. Atamalıbəyov Avropada qalmaqdan ehtiyatlanmış və daha uzaqlara Çiliyə mühacirət etmişdi...

Bütünlükdə isə, Nümayəndə Heyəti fəal siyasətlə məşğul olan son üzvünü itirənə qədər siyasi arenadan çəkilməmiş "Azərbaycan davasını" bacardığı qədər davam etdirmişdir.

Nümayəndə heyətinin sənədlərdə yaşayan tarixi

Nümayəndə heyətinin sədri Ə. M. Topçubaşov əvvəlcə İstanbuldan, daha sonra isə Romadan və Parisdən öz hökumətinə heyətin fəaliyyəti – apardığı danışıqlar, keçirdiyi görüşlər, yeni yaranmış dövlətlərin təmsilçiləri ilə fikir mübadilələri və s. barəsində ardıcıl məlumat verirdi. Kommunikasiya çətinliklərinə və diplomatik poçtun olmamağına baxmayaraq, o, 1919-cu ilin mart-noyabr ayları ərzində Azərbaycan Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasına 11 məlumat göndərmişdi. 4-5 mart tarixli birinci, 17-19 mart tarixli ikinci və 18 aprel tarixli üçüncü məlumatlar İstanbuldan, 4 may tarixli dördüncü məlumat Romadan, 15 may tarixli beşinci, tarixi dəqiqləşdirilməyən altıncı, 8-10 iyun tarixli yeddinci, 8-9 iyul tarixli səkkizinci, 22-25 sentyabr tarixli doqquzuncu, 6-10 noyabr tarixli onuncu, 29 noyabr -2 dekabr tarixli on birinci məlumatlar isə Parisdən yola salınmışdır. Təəssüf ki, bu məlumatlardan yalnız yeddisi arxivlərdə mühafizə olunmuşdur. Sıra etibarilə ikinci, dördüncü, beşinci və altıncı məlumatlar ya itirilmiş ya da Moskvaya aparılmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasəti ilə bağlı bu mühüm sənədlər ilk və sonuncu dəfə 1927-ci ildə Bakıda, bolşevik tarixçi A. Rayevski tərəfindən "Musavatskoe pravitelstvo Azerbaydjanskoy Respubliki na Versalskoy konferentsi" (mart-dekabr 1919 q.) adı altında ayrıca kitab şəklində çap edilmişdir. Tərtibçi mətnləri olduğu kimi vermiş, lakin kitaba yazdığı əhatəli müqəddimədə onları öz dövrünün bolşevik tarixçiliyi ruhunda təfsir etməyi də unutmamışdı. Başqa sözlə desək, bu gün bizim üçün dövlətçilik tariximizin mühüm sənədləri olan bu nadir materiallar A. Rayevsinin təsəvvürünə görə, Azərbaycanı ingilis imperializminə satmaq niyyətində olan bir ovuc müsavətçinin intriqalarından başqa bir şey deyildi. Lakin siyasi mövqeyindən asılı olmayaraq, həmin nəşr üçün A. Rayevskiyə minnətdar olmaq lazımdır. ümumiyyətlə, 20-30 - cu illərdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixini təhrif etməklə onun liderlərinə, məqsəd və amallarına ləkə yaxmaq məqsədilə yazılmış əsərlər indi nə qədər qərribə görünsə də, tarixi gerçəkliyi dərk etməyə və qiymətləndirməyə yardım göstərir. Bu kitablar ən azı həmin sənədlərin həmişəlik itirilməsinin qarşısını almışdır.

Məlumatların əksəriyyətinin Parisdən göndərildiyini nəzərə alaraq, biz onların toplandığı bu kitabı "Paris məktubları" adlandırmağı daha məqbul hesab etdik. Ə. M. Topçubaşovun İstanbuldan öz hökumətinə göndərdiyi diplomatik məlumatların bir neçə il bundan əvvəl H. Həsənov və H. Paşayev tərəfindən "Diplomatiçeskie besedi" adı altında ayrıca kitab şəklində çap olunduğunu yada salsaq, "Paris məktubları" ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin diplomatiya tarixinin mühüm səhifələrini əks etdirən özünə-məxsus tarixi sənədlə dialogiyanın meydana çıxdığı aşkar olur.

Azərbaycan hökumətinə göndərilən məlumatların hamısı üzərində "President de la delegation de paix de la Republique d'Azerbeidjan" ("Azərbaycan Respublikası Sülh nümayəndə heyətinin prezidenti") rəsmi ştamplı olan blankda yazılmışdır. hər bir məlumatın əvvəlində verilən qoşa tarixlər (məsələn, 17-19 mart) onun başladığı və başa çatdırıldığı tarixi bildirir. Məlumat mətnlərinin bir hissəsi müxtəlif xətlərlə əllə yazılmış, bir hissəsi isə makinada çap edilmişdir. Xətt müxtəlifliyinə baxmayaraq, məlumatların əvvəldən axıra kimi bir nəfərin düşüncələrinin məhsulu olduğu şübhə doğurmur. Məlumat mətnləri ya bilavasitə Ə. M. Topçubaşovun özü tərəfindən, ya da onun diktəsi altında yazılmışdır. Bu məlumatların üslubundan, təhkiyə tərzindən, habelə birbaşa sədrin funksiyaları ilə bağlı məsələlərin ön plana çəkilməsindən də aydın seçilir. Ə. M. Topçubaşovun müəllifliyi bu diplomatik sənədlərin ilk nəşri A. Rayevskidə də heç bir şübhə doğurmamışdır. Nəhayət, hər bir

məlumat Nümayəndə heyətinin sədri, yəni Ə. M. Topçubaşov tərəfindən imzalanmış və onun şəxsi möhürü ilə möhürlənmişdir. Bütün bunlar Parisdən göndərilən sənədlərin əslilə tanış olduğumuza şübhə yeri qoymur.

Mətnin altından qırmızı və göy karandaşlarla çəkilmiş xətlər, onun kənarındakı müxtəlif işarələr və qeydlər Ə. M. Topçubaşovun Parisdən göndərdiyi materialların Bakıda, Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəhbərləri, ilk növbədə isə baş nazir Nəsihbəy Yusifbəyli və xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərov tərəfindən diqqətlə öyrənildiyini, buradakı işgüzar məsləhət və göstərişlərdən gənc dövlətin fəaliyyətinin Avropa standartlarına və demokratiya prinsiplərinə uyğun şəkildə qurulmasında istifadə edildiyini göstərir.

1919-cu ilin noyabrında Azərbaycan dövlətçiliyi ideyasının müəlliflərindən biri olan Əlimərdanbəy Topçubaşov özünün və Nümayəndə heyətinin digər üzvlərinin vətənlə, onun gələcəyi ilə bağlı fikirlərini ifadə edərək Parisdən yazırdı:

"Doğrudur bizi hələ dövlət kimi tanımırılar. Lakin getdiyimiz hər yerdə hamıya artıq il yarımından çox dövlət kimi faktiki mövcud olduğumuzu bildirir, öz Parlamenti, hökuməti, inzibati sistemi, məhkəməsi, məktəbləri, ordusu olan Azərbaycanın müstəqil yaşadığını göstəririk. Bu Azərbaycan bolşeviklərlə amansız mübarizəyə tab gətirib. Deməli, azərbaycanlılar siyasi həyat qabiliyyətinə malikdirlər və özlərinin müstəqil dövlətini qura bilərlər. Gücümüz çatdığı qədər, hətta gücümüz çatmasa belə, bu vəziyyəti qoruyub saxlamaq, bu özünü təmin edən mühafizə etmək lazımdır. Biz istərdik ki, hamı, bütün xalqımız indi müstəqil ictimai-siyasi həyata qabil olduğumuzu sübut etmək üçün imtahan verdiyimizi yaxşı başa düşsün.

İnanırıq ki, buna gücümüz çatacaq. Çünki xalqımız, doğrudan da, qabiliyyətlidir, ölkəmiz isə təbii sərvətlərlə zəngindir. Lakin bizdə indiyə qədər əxlaqi başlanğıca əsaslanan siyasi məktəb olmadığından geniş xalq kütlələrinin öz gənc dövlətinin müəssisələrindən, qurumlarından nümunə götürməsi və yaşadığımız indiki sınaq anının bütün ciddiliyətini dərk etməsi çox zəruridir. Paytaxt və rəhbər xadimlər - bax, Azərbaycana bütün varlığı ilə xidmət etməyin nümunəsini geniş xalq kütlələrinə onlar göstərməlidirlər. Ümumi borc - xalq səfərbər etmək və onu müstəqil mövcudluq ideyası ətrafında sıx birləşdirməkdir. Çünki biz artıq şüurlarda geriyyə dönmüş üçün yer olmadığına və ola bilməyəcəyinə əminik. Qarşımızda yalnız bir yol var - bu da Azərbaycanın müstəqilliyinə aparan yoldur".

Həmin yolun ilk yolçuları, ilk bələdçiləri sırasında Əlimərdanbəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Parisdə, Versal sülh konfransında Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan Nümayəndə heyətinin üzvləri də vardır. Obyektiv tarixi səbəblər üzündən 1920-ci ildə xalqımız həmin müstəqillik yolu ilə sona qədər gedə bilmədi. "Yoxdan yaradılmış bir ideal rəmzi" olan üçrəngli müqəddəs bayraq "qırmızı bir bezə dəyişdirildi". Lakin M.Ə. Rəsulzadənin də yazdığı kimi, "yüzlük əsarət dərsi ilə ikiillik hürriyyət davası" xalqı öz-özünü tanıtmışdı. Və təbii ki, həmin tanıtma, özünə qayıdış prosesində Ə.M. Topçubaşov, M.Ə. Rəsulzadə, F. Xan-Xoyski və Azərbaycanın istiqlal yolunda son nəfəslərinə qədər çalışmış digər milli ruhlu, vətənsəvər ziyalıların və ictimai-siyasi xadimlərin böyük rolu olmuşdu.

Azərbaycan bu gün yenidən müstəqillik yolundadır. Bu gün keçmişin səhv və yanlışlıqlarından nəticə çıxararaq öz sınaqçı liderinin - prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında müstəqillik yolu ilə irəliləyən Azərbaycan xalqı eyni zamanda həm də Müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublika olan cümhuriyyətimizin dövlətçilik ənənələrini daha dərinlən öyrənməlidir.

Təqdim olunan kitab həmin nəci məqsədin gerçəkləşməsinə azacıq da olsa, kömək etmək məqsədilə hazırlanmışdır.

Vilayət QULIYEV
filologiya elmləri doktoru, professor

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
NAZİRLƏR ŞURASININ
CƏNAB SƏDRİNƏ**

Vaxt və yaşadığımız dövrün fəvqəladə şəraiti Parisə, xalqlar konfransına yola düşmək üçün buraya göndərilmiş Azərbaycan Sülh Nümayəndə heyətinin təşkili zamanı, fikrimcə yol verilmiş çətinliklər üzərində geniş-dayanmağa imkan vermir.

Ona görə də müxtəsər olacağam və yalnız Nümayəndə heyətinin düşdüyü və indinin özündə də çıxış yolu tapa bilmədiyi şəraitə toxunacağam.

Nümayəndə heyətimiz Konstantinopola yanvarın 20-də, Şimali Qafqazın və Gürcüstanın Nümayəndə heyətləri ilə eyni vaxtda gəlmişdir. Heyətini tam şəkildə müəyyənləşdirəndən, tərkibinə bir neçə yeni əməkdaş, tərcüməçi və xidmətçi dəvət edəndən, iş bölgüsü aparandan və təşkilat daxili vəzifələri aydınlaşdırdandan (bax: əlavə №1-4) sonra Nümayəndə heyəti buradan Parisə yola düşmək üçün imkanlar axtarmaq məqsədi ilə fəaliyyətə başlamışdır. Əvvəlcə bu, bizə çox asan bir iş görünürdü, ortaya çıxan çətinliklərin yalnız texniki xarakter daşıyacağı güman olunurdu. Başqa sözlə, işin bizə çətin görünən tərəfi buradan son dərəcə qeyri-ardıcıl şəkildə, Marseldən keçməklə Parisə yollanan az saylı gəmilərin birində yer almaq sayılırdı.

Lakin mənim ingilis və fransız nümayəndələrinin hər biri ilə iki görüşümdən, Nümayəndə heyətinin bəzi üzvlərinin ingilislərin Baş qərargahında olmasından, tərcüməçilərimizin ora göndərilməsindən, nəhayət özümün Baş qərargaha, şəxsən gedişimdən sonra nəhayət aydın oldu ki, Parisə getmək məsələsi texniki çətinliklərdən daha çox digər səbəblərlə əlaqədardır, bu səfərə istisnasız olaraq siyasi xarakterli mülahizələrə görə maneçilik törədilir.

Digər Nümayəndə heyətləri də bu qənaətə gəlmişlər. Bizim bütün müraciətlərimizə, xahişlərimizə, xatırlatmalarımıza, dəlillərimizə bir qayda olaraq eyni stereotip cavab verilir: "Sizin xatirənizə özümüzdən asılı olan hər şeyi etməyə hazırıq. Səfəriniz barəsində Parisə və Londona teleqramla məlumat çatdırmışıq. İndi cavab gözləyirik. Ümid edirik ki, üç gündən sonra müsbət cavab alınacaq və Siz yola düşəcəksiniz. Aldığımız cavab haqqında Sizə məlumat verəcəyik".

Ancaq biz belə bir məlumat almadıq və hələ bu günə qədər də almamışıq. Mənə elə gəlir ki, ingilis və fransız nümayəndəliklərini tələblərimizin haqlı olduğunu və Parisə mümkün qədər tez getməyimizin zəruriliyinə inandırmaq üçün gətirdiyimiz əsaslar və dəlillər artıq tükənib... Ancaq təşəbbüslərimiz heç bir səmərə verməyib.

Onlar (ingilislər və fransızlar nəzərdə tutulur - tərc.) da öz tərəflərindən fəaliyyətimizdə qüsurları bu və ya digər cəhətləri dərhal diqqətimizə çatdırmaq imkanını əldən buraxmırlar.

Belə cəhətlərdən biri kimi ingilislər və fransızlar Nümayəndə heyətimizin tərkibində Əhmədbəy Ağayevin olmasını irad tuturlar. Məsələ buradadır ki, az qala Nümayəndə heyətinin gəlişinin ertəsi günü yerli mətbuatın əsasən fransız dilində çıxan bir qismi, xüsusən də "Renaissance" adlı fransızdilli erməni qəzeti Əhmədbəy Ağayevin əleyhinə amansız kampaniya başladı. Qəzet onu ittihadçılardan (İttihad və Tərəqqi partiyası nəzərdə tutulur. - tərc.) lideri, türk Parlamentində və mətbuatında ittihadçıların qızğın təmsilçisi və fəal nümayəndəsi, müttəfiq dövlətləri əleyhdarı kimi qələmə verir. İttihad və Tərəqqi partiyasının, xüsusən də Tələt-Ənvar kabinəsinin bütün günahları Əhmədbəyin ayağına yazılır.

Onun haqqında təhqiqat başlanıb. İki dəfə məni də sorğu-suala tutdular. Nəhayət elan etdilər ki, Azərbaycan Nümayəndə heyəti Əhmədbəy Ağayevi özü ilə aparmamalıdır. "Bu bizim məsləhətimizdir. O, türk jurnalisti və türk Parlamentinin üzvü kimi, bizim əleyhimizə danışan və yazan bir adam kimi arzuolunmaz şəxsdir". Mənim onun əslən Qarabağdan olması, Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilməsi, Nümayəndə heyəti üçün son dərəcə zəruri adam hesab edilməsi ilə bağlı bəyanatlarım şübhələri dağıda bilmədi. General Tomson tərəfindən Əhmədbəy Ağayevə verilən zəmanət məktubu da heç bir rol oynamadı.

"Renaissance" qəzeti isə bizim Nümayəndə heyətini "Indisérable" ("miskin" - tərc.) adlandırmışdır. Yeri gəlmişkən, gürcü Nümayəndə heyətinin adı belə arzuolunmaz heyətləri sırasında çəkilmişdir. Bu Nümayəndə heyətinin əsas təmsilçiləri olan Çxeidze və Sereteli "Renaissance" qəzetinin fikrincə "Soviet"-in (Petroqraddakı Fəhlə, Əsgər və Kəndli Deputatları Soveti) başçıları kimi indi də Parisə yollanırlar ki, orada bolşevizm ruhlu sosializmi inkişaf etdirsinlər".

Əlbəttə, bunlar hamısı yersiz iradlardır, çünki siyasi xarakterli ən əsas mülahizə (bunun belə olduğuna qətiyyənlə şübhə yeri yoxdur) Müttəfiqlərin Konfransda yalnız ümumi bir Rusiya məsələsini gündəliyə çıxarıb həll etmək arzusudur. Onlar yeni yaranmış hökumətlərin təmsilçilərini Konfransa buraxmaq istəmirlər,

ümumrus məsələsinin həlli üçün artıq çoxdan Parisdə məskunlaşan Sazanovun, Lvovun, Maklakovun və başqalarının əl altında olmalarını istəyirlər.

Heç şübhəsiz ki, bu arzunun həqiqətə çevrilməsi ilə bağlı yanvarın sonunda Prinkipo adasında (Konstantinopol yaxınlığındakı Prins adalarından biri) bolşeviklər də kənar qalmamaq şərti ilə keçmiş Rusiyanın müxtəlif hissələrində meydana çıxmış yeni dövlətlərin təmsilçilərindən ibarət ayrıca bir Konfrans çağırılması məsələsi gündəliyə daxil edilmişdir.

Biz hamımız qeyri-müəyyən vəziyyətdə qalmışdıq. Lakin Parisdən nəzərdə tutulan Konfrans haqqında teleqraf vasitəsilə biri-birinin ardınca yeni xəbərlər gəlməkdə davam edirdi. İngilis zabitləri isə buradan (İstanbuldan - tərc.) "Rusiya" konfransının keçirilməsi üçün münasib bina axtarmaq məqsədilə Prinkipo adasına yola düşmüşdülər.

Bütün bunlarla eyni zamanda ingilis və fransız nümayəndələri bizə Prinkipo adasında keçiriləcək konfransın nəticəsini gözləməyin zəruri olduğunu bildirirdilər.

Bu məcburi və xoşagəlməz gözləmə zamanı, fevralın 13-də gözlənilmədən, Çxeidze və Sereteliyə Parisə getmək üçün icazə verilməsi xəbərini aldıq.

Bu fakta müxtəlif izahlar verilir. 1. Çxeidze və Sereteliyə "rus ictimai xadimləri" kimi icazə veriblər; 2. Onlar fransız sosialist qruplarının təzyiği altında sosialist kimi icazə alıblar; 3. "Şoqşeq 1a Qette" (qadın, gözəl cins - tərc.) amili-səfəri onlar üçün Sertelinin bacısının yaxın tanışlarından olan bir fransız "Solope1"-i (polkovnik - tərc.) təşkil edib. Yeri gəlmişkən, Seretelinin bacısı onun özü ilə birlikdədir və bir fransızda ərdədir.

Gürcü Nümayəndə heyətinin qalan hissəsi buradadır. Çxeidze və Sereteli hələ Parisə çatmayıblar, 3-4 gün bundan əvvəl onların həbs edilmələri barəsində şayiə yayıldı. Necə və harada həbs ediləblər - məlum deyil.

Bu hadisədən sonra mən fransız nümayəndəsinin yanında olanda və belə ədalətsiz münasibətin bizə necə pis təsir etdiyini ona söyləyəndə nümayəndə cavabında bildirdi ki, Parisdən gürcü heyətinin iki təmsilçisini göndərmək barəsində əmr alınmış, gürcülər özləri isə Çxeidze və Seretelini seçiblər.

"Bəs bizim Nümayəndə heyətindən heç kim getməyəcək?" "Gedəcək, yalnız iki nəfər, iki nəfər də dağlılardan".

Lakin həmin vaxtdan (fevralın 14-dən) sonra bu iki nəfər məsələsi də yerli-dibli unudulub. Prinkipo adasındakı Konfransla bağlı təşəbbüs də eyni şəkildə yaddan çıxıb. Yalnız iki gün bundan əvvəl (martın 2-də) teleqram aldıq ki, Prinkipo adasındakı Konfrans məsələsi qəti şəkildə gündəlikdən çıxarılıb. Buna da səbəb bolşeviklərin Konfransda iştirakla bağlı dəvətə qeyri-qənaətbəxş cavab vermələri olub.

Beləliklə, yenə də əvvəlki siyasi xarakterli mülahizələr ("Rusiya məsələsinə" kompleks şəkildə baxmaq - tərc.) qüvvədə qalır.

Yuxarıda adlarını çəkdiyim Nümayəndə heyətlərindən başqa indi Donun, Kubanın nümayəndələri və Ukraynanın təmsilçisi də buradadır. Biz Don (Q. İ. Karaev) və Kuban (L. L. Bıç - keçmiş Bakı şəhər başçısı) nümayəndələrinin birgə nahar dəvətini qəbul etdik. Gürcülərin və dağlıların da iştirak etdikləri nahar zamanı Parisə getmək üçün icazə alınması məsələsində birlikdə fəaliyyət göstərmək haqqında qərar qəbul olundu. Nümayəndə heyətlərinin təmsilçilərindən ibarət Məsləhət Şurası yaradıldı. Lakin gürcü Nümayəndə heyətinin hazırda Çxeidzeni əvəz edən müvəqqəti sədri Rtsxiladze Məsləhət Şurasının tərkibindən çıxdığını bildirdi. Özünün bu addımını sədrin səfərə yola düşərkən onsuz siyasi xarakterli heç bir qərar qəbul etməmək barəsindəki müvafiq təlimatı ilə əsaslandırdı.

Mən də bu cür xarakterli birgə addımlar atılmasının əleyhinə olduğumu bildirdim. Ona görə də kubanlıların hələ Odessada ikən yazdıqları memorandumu rədd etdik. Mən yazdığım memorandum layihəsini təklif etdim. həmin sənəd də öz növbəsində digərləri tərəfindən qəbul olunmadı. Səbəb bu memorandumda Rusiyanın tərkibindən çıxmaq məsələsinin çox kəskin şəkildə qoyulması idi. Belə olduqda yeni memorandum hazırladıq (mənim düzəlişlərim əsasında redaktə edildi). Bu memorandumdan yeni hökumətlərin təşkili və onların xarakteri məsələsi çıxarılmışdı.

Gürcülər bu dəfə də irəli sürülən təklifə qoşulmaqdan imtina etdilər. Ukraynanın burada Nümayəndə heyəti deyil, yalnız bir təmsilçisi olduğundan bizim, habelə, Donun, Kubanın və Dağlıların Nümayəndə heyətləri (yalnız sədrilər) memorandumu imzaladılar və dünən ingilis Ali komissarına (admiral Vebb) təqdim etdik. O, fransız komissarı ilə (admiral Amet) danışacağına söz verdi. Bu gün, yaxud da sabah fransız komissarının yanında olacağıq, habelə İtaliya və Amerika komissarları ilə də görüşəcəyik. Təqdim etdiyimiz memorandumun surətini fransız dilinə tərcüməsi ilə birlikdə (əlavə №7), habelə qəbul olunmamış digər iki memorandum layihələrini (əlavə № № 5,6)25, eləcə də "rus siyasi xadimlərinin" Parisdəki nümayəndə heyətinin hazırladığı sənədin tərcüməsini (əlavə № 8) göndərirəm.

Güman edirəm ki, əvvəl-axır icazə alınacaq. Lakin hətta Parisdə də Müttəfiq Dövlətləri inandırmaq çətin ki, mümkün olsun. Çünki onlar hələ də vahid Rusiya mövqeyində möhkəm dayanır, Finlandiya və Polşa istisna olmaqla yeni yaranmış hökumətlərin müstəqilliyini tanıمامaq siyasəti yürüdürlər.

Lakin bununla belə, mənə, artıq zəif də olsa, işıq görünür: Paris Konfransı bütün Cənubi Rusiyanın siyasi-sosial və iqtisadi vəziyyəti ilə tanış olmaq üçün xüsusi missiya göndərir. Missiya 30 nəfərdən ibarətdir.

Onun əksər üzvləri amerikalılardır. Missiya üç hissəyə ayrılmışdır. Bir hissə məxsusi olaraq Qafqaz üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dünən Qafqaz bölməsinin şefi, amerikalı "colonel"-i Benjamin Burges Moore mənim yanımda oldu. O, rusca yaxşı danışır. Mən və Məmməd Həsən Hacinski onunla söhbət etdik. Aşağıdakı suallarına cavab verdik: 1. Siyasi və iqtisadi baxımdan Azərbaycan müstəqil yaşaya bilərmə? 2. Bunun üçün sizin maddi və mənəvi gücünüz çatarmı? 3. Qafqazda, yaxud Zaqafqaziyada federasiya, yaxud konfederasiya yarana bilərmə? 4. Əgər Rusiya Federativ Respublikası qurularsa, Azərbaycan onun tərkibinə daxil olmaq istəyərmi? 5. Hər hansı başqa bir dövlətin sizə öz təsiri altına almasının mümkünlüyü barəsində düşünürsünüzmü?

Yazdığım memoranduma uyğun birinci və ikinci suallara müsbət cavab verdikdən sonra mən məhz indi, Müttəfiq Dövlətlərin, görünür, ermənilərin artıq həddini aşan tələblərini qəbul etməyə hazır olduqları, onların isə bundan faydalanaraq bizim Federasiyaya qoşulmaq istəmədikləri, əksinə, hələ bu azmış kimi Türkiyənin və Azərbaycanın hesabına Böyük Ermənistan yaratmağa can atdıqları bir şəraitdə Qafqaz Federasiyası təşkili ideyasına şübhə ilə yanaşdığımı bildirdim. Dördüncü suala da mənfi cavab verdim. Beşinci sualın cavabında ölkəmizlə bağlı heç bir maddi mənafevi olmayan, lakin bizə himayədarlıq etmək məsələsində əxlaqi və ümumbəşəri xarakterli Vilson prinsiplərinə əsaslanan Amerikanın Azərbaycana təsir göstərmə imkanı olan bir dövlət kimi adını çəkdim.

Görünür, cənab Moore ümumiyyətlə, söhbətimizdən razı qaldı. Yazdığım memorandumun bir nüsxəsini məmnuniyyətlə qəbul etdi və vidalaşarkən məndən ölkəmizdə görüşüb fikir mübadiləsi apara biləcəyi bir neçə şəxsi ona nişan verməyimizi xahiş elədi. Belə bir yardım göstərəcəyimizə söz verdik. O, bu gün Batuma yola düşür. Tiflisdə yaşayacaq, lakin Bakıya da mütləq gələcək. Qafqazda üç aydan artıq qalacaq. Onun bizə ünvanlandığı sualları mən daha əvvəllər müzakirə üçün Nümayəndə heyətimizin üzvlərinə təqdim etmişdim (bax: əlavə № 9).

Ümumi vəziyyətin və bizim öz vəziyyətimizin tam qeyri-müəyyənliyinə diqqəti cəlb etməklə məlumatı bitirirəm. Sizinlə teleqraf bir yana qalsın, adi yolla, heç olmazsa, kuryerlər vasitəsilə də əlaqə saxlamaq imkanlarının mümkün olmamasına son dərəcə təəssüflənirəm. Siz ki, həftədə bir dəfə kuryer göndərməyə söz vermişdiniz. Özümə qalsa, mən hər həftə həmin vasitədən istifadə etmək istərdim. Lakin heyhat... yaşadığımız günlərin ağır şəraiti nəticəsində bu tamamilə imkan xaricindədir. Ancaq buna baxmayaraq mən əlaqə yaratmaq yollarını sınaqdan keçirdim və yanvarın 19-da Nümayəndə heyətinin hələ də Parisə yola düşə bilməməyi və icazə gözləməsi barəsində ingilislərin Baş qərargahına, Sizin adınıza teleqraf göndərdim.

Teleqramı məndən qəbul etdilər. Ancaq Siz onu almışsınız mı? Məlum deyil.

Bu qeyri-müəyyənlik və sabah nə baş verəcəyindən xəbərsizlik məni maddi vəsaitlə bağlı məsələyə də toxunmağa vadar edir. Söz yoxdur ki, Nümayəndə heyəti böyük məbləğdə pulla təmin olunub və üzvlərimiz, mənim fikrimcə, hətta lazım gəldiyindən də artıq məvacib alırlar. Lakin burada qalacağımız vaxtın qeyri-müəyyənliyi, habelə Parisə gedəcəyimiz təqdirdə ortaya çıxacaq məsrəflər indidən Nümayəndə heyətinin zəruri xərclərinin və digər ehtiyaclarının ödənilməsindən ötrü lazımı anda vəsait alması üçün zəruri tədbirlər görülməsini tələb edir. Nümayəndə heyətində bu məsələ müzakirə edilib və üzvlər məni Sizə bunları bildirməyə vəkil ediblər. Heyət yola düşərkən ayrılan məbləğ miqdarında yeni vəsaitin etibarlı adamla birbaşa Konstantinopola göndərilməsi daha məqsədə uyğun olardı. Yaxud vəsaiti general Tomsonun köməyi ilə ingilislərin Baş Qərargahı vasitəsilə bura köçürmək mümkündür.

Bir də təkrar edirəm-bütün bunları pul tələbi kimi başa düşməyin, indiki şəraitin rabitə çətinliklərindən doğan ehtiyatlılıq kimi qəbul edin. Yeri gəlmişkən, bahaçılığı və qaldığımız oteldəki xalis soyğunçuluğu da nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. Burada rus rublu hər gün öz dəyərini itirir. Məsələn, beş gün bundan əvvəl 10000 Nikolay rubluna 909 türk lirəsi və 1060 ingilis funt-sterlinqi almaq mümkün idi. Dünən isə eyni miqdarda rus rubluna artıq 882 türk lirəsi və 1041 ingilis funt sterlinqi verilir. Konstantinopol birjası rus pulları ilə doludur. Bu pullar içərisində kerenkaları (Müvəqqəti hökumət dövründə tədaviyə buraxılmış kağız pullar - tərç.) demək olar ki, qəbul etmirlər, yaxud da 1000 kerenkaya 300 rubl verirlər.

Bütün bu mülahizələri nəzərə alanda, yuxarıda bəhs etdiyim ehtiyatlılığın səbəbi aydınlaşır. Yoxsa, qütbət yerdə xoşagəlməz vəziyyətdə qala bilərik.

Nə etmək olar? Xaosun hökm sürdüyü bir şəraitdə qənaət etməklə bağlı bütün arzulara baxmayaraq, xərclər də bu xaosun xarakterinə uyğunlaşır.

Düşünürəm ki, hətta xaosla da barışmaq mümkündür. Bir şərtlə ki, həmin xaosdan arzuladığımız dünya yaransın. Elə bir dünya ki, onun uğrunda mübarizədə adam itirdiyi qüvvə və vəsaitə nəinki heyfəsilənir, hətta özünü tamamilə qurban vermək istəyir.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
NAZİRLƏR ŞURASININ
CƏNAB SƏDRİNƏ**

Sabah Ələkbər bəy Topçubaşov buradan ingilis gəmisində yola düşür. O, hökumətin və Azərbaycan Respublikasının Sülh Konfransındakı Nümayəndə heyətinin kuryeri kimi Bakıya geri qayıdır. Sülh Nümayəndə heyətinin buraya - Konstantinopola gəlişindən bəri sayca üçüncü olan rəsmi məlumatı onunla göndərirəm.

Birinci məlumat bu il martın 4-5 - də Əlibala Əliyev vasitəsilə həm Nümayəndə heyətinin gördüyü işlərə, həm də xüsusən Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə və Səlahiyyətli Naziri kimi mənim fəaliyyətimə dair çoxsaylı sənədlərin və aktların surətləri ilə birlikdə yola salınmışdı. Məlumatla, həmçinin fransız və türk dillərində kitab və broşuralar, yenə də həmin dillərdə qəzet komplektləri də əlavə edilmişdi. Göndərilən bütün sənədlərin bölmələr üzrə təsviri hazırlanmış və bunlar da cənab Əliyevlə yola salınmışdır.

Nümayəndə heyətinin Parisə getməsi ilə bağlı məsələlərə həsr olunan və martın 6-dan 29-a qədərki vaxtı əhatə edən ikinci məlumat da 17-29 mart tarixli məktub və müvafiq əlavələrlə birlikdə Tuqanov vasitəsilə göndərilmişdir.

Təəssüf ki, indiyə qədər əlavələrlə birlikdə bu iki məlumatın Sizin tərəfinizdən alınması barəsində heç bir xəbər yoxdur. Xüsusən də cənab Əliyevlə göndərilən məlumatın alınb-alınmamağı narahatçılıq doğurur. Çünki yaxın günlərdə buraya gələn R. Hadızadə Batumda cənab Əliyevin xoşagəlməz hadisələrlə qarşılaşdığını və nəticədə göndərdiyimiz məlumatları tam şəkildə və ağzı bağlı halda izə çatdırmaq imkanından məhrum olduğunu söyləmişdi.

Bizi son dərəcə pərt vəziyyətə salan bu məsələ təəssüf ki, indiyə qədər aydınlaşdırılmamış və bizə heç bir xəbər çatdırılmamışdır.

Həmin bu müddət ərzində Bakıdan buraya bir sıra şəxslər (R. Hadızadə, L. Əmircanov, droqomanlar Dubrovski və Bosaqanski, Xalq Təminatı Nazirliyinin kontraktentləri Valter Zelenski və Dyakonov) gəlmişlər, lakin onların heç biri cənab Əliyevin və cənab Tuqanovun sağ-salamat qayıtmaları barəsində heç bir məlumat gətirməmişdir. Yalnız R. Y. Hadızadə özü ilə bir neçə şəxsi məktub və bəzi qəzetlər gətirmişdir.

Yenə həmin R. Hadızadə Batumdan Mahmud bəy Əfəndiyevdən mənim adıma bir neçə zərf gətirib. Onların içərisindən Sizin 18 fevral tarixli şifrəli məktubunuz da vardır: Nəhayət, Adilxan Ziyadxanovun göndərdiyi 27 fevral tarixli şirələnmiş başqa bir məktub, habelə onun məruzəsinin fransız və rus dillərində olan mətnini Əbdüləli bəy Əmircanov gətirib.

Onların kabinetin süqutu (yaxud tərkibində qismən dəyişikliklər edilməsi) barəsində verdikləri xəbərlər dolayısı ilə bu günlərdə Batum qəzetlərində də müəyyən dərəcədə təsdiq olunmaqdadır. Lakin həqiqətən də, yeni kabinet formalaşıbsa, təəssüf ki, onun tərkibi bu günə qədər bizə bəlli deyil.

Beləliklə, fevralın sonundan başlayaraq biz yenə dəy Azərbaycandakı vəziyyətdən tam xəbərsizik. Eyni zamanda Fətəli xan Xoyskinin məktubunda vəd olunmuş maddi vəsait və əlavə köməkçi qüvvələrdən də heç bir səs-soraq yoxdur. Yalnız aprelin 6-da mən ingilis komandanlığı vasitəsilə Fətəli xan Xoyskinin 30 mart tarixli teleqramını aldım. Həmin teleqramda o, işlərimizin vəziyyəti ilə maraqlanır və Nümayəndə heyətinin Parisə yola düşmə vaxtını soruşurdu, Ertəsi gün (aprelin 7-də) Nümayəndə heyətinin üzvləri ilə məsləhətləşdikdən sonra mən eyni komandanlıq vasitəsilə aşağıdakı məzmununda cavab teleqramı göndərdim:

"Bakı. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskiyə. Nümayəndə heyəti yola düşə bilmir. Parisə getmək üçün Hacınskiyə, Çeyhun bəyə və Məhərrəmovaya icazə verilir. Mən burada qalmağa məcburam. Digər üzvlər Londona getmək üçün çalışırlar. Yeni adamlar göndərsəniz, onların Parisə getmək icazələrini yerində - Bakıda alınmasına nail olun. Nümayəndə heyətinin sədri Topçubaşov".

Bu teleqram Nümayəndə heyətinin indiki vaxt üçün müəyyənlaşmış vəziyyətini əks etdirirdi. Siz artıq cənab Tuqanov vasitəsilə göndərilən məlumatdan fransız Ali Komissarının mənim səfərimin dayandığını bilirsiniz (əlavə №1). Yenə də həmin komissar özünün 29 mart tarixli məktubu ilə bizə bildirmişdir ki, Fransanın Xarici İşlər Nazirliyi Nümayəndə heyətinin tərkibindən heç kimin Parisə getməsinə icazə vermir. Lakin hələ bu xəbər alınmamışdan əvvəl Nümayəndə heyəti Parisə, Sülh Konfransı Sədrinin adına, habelə Fransanın, İngiltərənin, Amerikanın və İtaliyanın dövlət başçılarına adına yaranmış vəziyyətlə əlaqədar qısa məlumat göndərməyi qərara almışdı. Bu məktub martın 21-də hazırlanmış və artıq yola salınmışdır (əlavə №2).

General Franşe de Esperonun 29 mart tarixli göstərişinə əsasən mən martın 31-də onun məktubu ilə Fransanın diplomatik nümayəndəsi Diraçın yanında oldum.

Aydın oldu ki, üç nəfərə Parisə getmək üçün icazə veriləcəkdir. Fransız Nümayəndəsinin tələbi ilə Nümayəndə heyətinin siyahısı istənilən tərkibdə üçüncü dəfə ona təqdim olundu. Bir neçə gündən sonra adını çəkdiyim fransız Nümayəndəsinin dəftərxanasından şifahi şəkildə bildirdilər ki, Məmməd Həsən Hacinski, Məhəmməd Məhərrəmov və Ceyhünbəy Haçıbəyli Parisə gedə bilərlər.

Bununla əlaqədar Nümayəndə heyəti Parisə gedəcək üzvlərin tərkibini bizim özümüz tərəfindən müəyyənləşdirilməməsinin qətiyyənlə məqsədəuyğun olmadığını Fransa Nümayəndəsinin nəzərinə çatdırmağı zəruri saydı. Müvafiq məzmunlu məktub mənim imzama aprelin 8-də göndərilmişdir (əlavə № 4).

Eyni zamanda Parisə, Sülh Konfransı Sədrinin adına, habelə Fransa, İngiltərə, Amerika və İtaliya hökumətlərinin Baş nazirlərinin adına teleqram göndərilməsi qərara alındı və bu qərar aprelin 8-9 - da həyata keçirildi (əlavə №5).

Bizim 8 aprel tarixli məktubumuzla əlaqədar (əlavə № 4) aprelin 12-də fransız Nümayəndəsinin məlumatı alınmışdır. Həmin məlumatda yuxarıda adlarını çəkdiyim üç nəfərin Parisə gedə biləcəkləri göstərilir (əlavə №6), lakin bütövlükdə, mahiyyət etibarilə məktubumuz cavabsız qoyulmuşdur.

İngilis Nümayəndəsi qarşısında da müvafiq tələblər qaldırılmışdır. O da mənim Londona getməyimin mümkün olmadığını bildirmişdir. Şeyxülislamov və Mirmehdiyevlə əlaqədar isə Londona xəbər verəcəyini vəd etmiş və 3-5 günə cavab çatdıracağını bildirmişdir. Lakin indiyə qədər heç bir cavab almamışıq.

Bizim 7 aprel tarixli cavab teleqramımızın (bax-yuxarıda) məzmununu da hadisələrin üzərində qısa şəkildə dayandığımız bu gedişi ilə şərh edilir. Sonra necə oldusa

adlarını yuxarıda çəkdiyim nümayəndələrlə bütün danışıqlar öz-özünə kəsildi. Nümayəndə heyətimiz yaranmış vəziyyət müzakirə edərək məcburiyyət qarşısında bir neçə yer ayrılmaq qərarı qəbul etdi. Üç nəfərdən – Hacinski, Məhərrəmov, Haçıbəyliyev-ibarət birinci hissə Parisə, iki nəfərdən - Şeyxülislamov və Mirmehdiyevdən ibarət ikinci hissə Londona gedəcək, mən isə Konstantinopolda fəaliyyət göstərəcəyəm. Qüvvələrin bu şəkildə bölündüyü şəraitdə, aydın məsələdir ki, artıq tam bir Nümayəndə heyətindən danışmağa lüzum qalmır. Ona görə də qərara alındı ki, həmin adamlar daha Nümayəndə heyəti kimi və Nümayəndə heyəti adından deyil, onun ayrı-ayrı üzvləri kimi danışıqlar və hərəkət etsinlər. O da qərara alındı ki, Parisə gedənlər bütün qüvvələrini hər şeydən öncə Nümayəndə heyətinin qalan üzvlərinin də Fransa paytaxtına gəlmələri üçün icazə almağa sərf etməlidirlər.

Lakin sonra vəziyyət dəyişildi və indi bizim hamımızın pasportlarımızda, əvvəla, Romaya getmək üçün İtalyan vizası vardır, bundan əlavə Mirmehdiyev və Şeyxülislamov Marseldən və Parisdən keçmək və bu şəhərlərin hər ikisində dayanmaq hüququ ilə Londona getmək üçün İngilis vizası alıblar.

İndi biz hamımız Parisə gedirik, sonra necə hərəkət edəcəyimiz isə orada aydınlaşacaq. Aprelin 21-də, bazar ertəsi Marselə yola düşəcək İngilis gəmisində artıq bizə yer vəd edilib. Güman edirəm ki, bu dəfə doğrudan da yola çıxacağıq və aprelin sonunda artıq Parisdə olacağıq. Əgər mümkün olsa, buradan yola düşdüyümüz günün dəqiq tarixi barəsində Sizə teleqram göndərəcəyəm. İşlərin gedişini gözlənilmədən dəyişən şərait haqqında indidən yazmağa ehtiyac yoxdur.

Məlumatı Nümayəndə heyətinin maliyyə baxımından təmin etmək üçün tez və qəti tədbirlər görülməsi vacibliyini bir daha xatırlatmaq başa çatdırıram. Nümayəndə heyətinin sərəncamında olan maddi vəsait qurtarmaq üzrədir və o, Paris səfərimizi maliyyələşdirməyə çətin ki, çatsın. Doğrudur, Parisdə hələ yanvar ayında göndərilmiş pul köçürməsi var. Lakin Parisdə qalmaq müddətimizin tam qeyri-müəyyənliyi, Nümayəndə heyəti üzvlərinin hissə-hissə müxtəlif yerlərə getmək zərurəti, görünməmiş bahalıq və pulların, xüsusən də rus rublunun dəyərinin (Konstantinopolda bu pulun tədaviyə işlənməsinə ümumiyyətlə icazə verilmir) hədsiz dərəcədə aşağı düşməsi bütün bunlar dərhal Nümayəndə heyətinin sərəncamına müvafiq maddi vəsait verilməsini tələb edir. Həmin vəsait artıq Parisə göndərilmiş pul köçürülməsi də daxil olmaqla, Nümayəndə heyətinə Bakıda ayrılan məbləğdən az olmamalıdır.

Pulların hansı yolla göndərilməsinə gəldikdə isə Siz yenə də Bakıdakı İngilis komandanlığının yardımından istifadə etməli olacaqsınız. Aydın məsələdir ki, əgər pulu xüsusi adamla göndərmək mümkün olmasa, bu yolu seçməlisiniz.

Ümumiyyətlə, yaxşı olardı ki, Nümayəndə heyətinin Paris səfərinə icazə alınması ilə bağlı bütün məsələlər barəsində həmin komandanlığa məlumat verilsin. Kiminsə Parisə göndərilməsi zərurəti ortaya çıxanda, onun gəlişinin də komandanlıq vasitəsilə təmin edilməsi yerinə düşərdi.

Sonda bir daha bildirmək istəyirəm ki, mən yalnız işin faktiki tərəfi haqqında yazmağa məcburam. Məruz qaldığımız bütün hər şeyi meydana çıxaran və izah edən mülahizələrə, səbəblərə və motivlərə toxunmaq istəmirəm...

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
NAZİRLƏR ŞURASININ
CƏNAB SƏDRİNƏ

Romadan mayın 4-də və Parisdən mayın 15-də göndərdiyim məktublarda artıq Sizə xəbər vermək şərafinə nail olduğum kimi, rəhbərlik etdiyim Nümayəndə heyəti uzun müddətli intizar və əziyyətdən sonra Konstantinopoldan yalnız aprelin 22-də çıxıb. Həm də tam tərkibdə gələ bilməmişik. Əvvəlki məlumatımda haqlarında yazdığım əməkdaşları və xidmətçiləri orada qoyub yola çıxmaq məcburiyyətində qalmışıq.

Nümayəndə heyəti üzvlərindən yalnız Əhməd bəy Ağayev gələ bilmədi. Artıq xəbər verdiyim kimi, o, hələ martın əvvəllərində İttihadçılar partiyasına mənsubluqda ittiham olunaraq türk hökumətinin sərəncamı əsasında həbs edilmişdir. Bütün istəyimizə rəğmən, ona əhəmiyyətli kömək göstərə bilmədik.

Həm bu, həm də digər məsələlər barəsində mən Ələkbər bəy Topçubaşovla göndərdiyim 18-21 aprel tarixli məlumatda daha ətraflı yazmışdım. Üstəlik də həmin məlumatı şifahi məruzə ilə də tamamlamağa da ona tapşırırdım.

Artıq, hökumət Azərbaycan Nümayəndə heyətinin Konstantinopoldan yola düşdüyü tarixə qədər cərəyan edən bütün hadisələrdən xəbərdardır.

Lakin təəssüf ki, biz Azərbaycanda işlərin vəziyyəti ilə bağlı heç bir məlumat almamışıq. Bu isə öz növbəsində Nümayəndə heyəti üzvlərini əsəbiləşdirməyə və onların fəaliyyətinə kifayət qədər mənfi təsir göstərməyə bilməz. \

Doğrudur, indiki şəraitdə tez-tez məktublar göndərmək yolu ilə ünsiyyət tələb etmək çətindir. Lakin bununla belə, heç olmasa, ayda bir dəfə qısa məlumatlar çatdırmaqla ümumən ölkənin vəziyyəti, xüsusən də hökumətin əsas addımları, habelə onun Müttəfiq qüvvələrin komandanlığı və qonşu respublikalarla münasibətlər sahəsindəki təşəbbüsləri barəsində Nümayəndə heyətini xəbərdar etmək son dərəcə zəruridir. Bunun üçün yeganə yol mütəmadi şəkildə kuryerlərin göndərilməsi, habelə arabir, Müttəfiq qüvvələr komandanlığının sərəncamındakı radiodan istifadə edil-məsidir.

Başqa Nümayəndə heyətləri də belə vasitələrdən istifadə edirlər. həm də kuryer kimi öz adamlarını deyil, xariciləri (fransızları, yəhudiləri və s.) göndərirlər,

Bizim hökumətin də həmin üsullardan yararlanması yerinə düşərdi. Eyni zamanda Müttəfiq qüvvələr komandanlığının və Tiflisdə, artıq öz radiosuna malik olan gürcü hökumətinin də köməyindən faydalanmaq olar.

Öz növbəsində Nümayəndə heyəti də Bakıya kuryer göndərməyi nəzərdə tutur. Əgər indiyə qədər həmin vasitəyə əl atmamışıqsa, bu ilk növbədə istər bizim, istər ümumən keçmiş Rusiya imperiyasının, istərsə də artıq Allies Müttəfiq Dövlətlər tərəfindən tanınan və müstəqil mövcudluq haqqında qovuşan Polşa istisna olmaqla, imperiyadan ayrılan bütün yeni dövlətlərin vəziyyətinin axıra qədər aydınlaşmamağı ilə bağlıdır.

Bundan başqa, əslinə qalsa, hələ biz özümüz də burada cərəyan edən hadisələrdən kifayət qədər baş çıxarmağa imkan tapmamışıq. Ümumiyyətlə, məsələlər hələ lazımi səviyyədə aydınlaşmamışdır. Konfrans ümumi mülahizələrdən Müttəfiqlərin digər dövlətlərlə, ilk növbədə isə, aydın məsələdir ki, müharibədə məğlub olmuş Almaniya, Avstriya, Türkiyə və Bolqarıstanla gələcək qarşılıqlı münasibətlərin konkret müddəalarına keçdikcə isə, şərait daha da mürəkkəbləşir. İndiyə qədər hələ də Almaniya ilə sülhün ilkin şərtləri aydınlaşdırılmamışdır. Həmin şərtlərin Almaniya təqdim olunmasından isə artıq bir ay keçir. Avstriya nümayəndə heyəti eyni səciyyəli notanı yalnız bu günlərdə alıb. Türkiyənin nümayəndə heyəti isə bugünkü teleqramlardan da göründüyü kimi, yalnız iyunun 6-da Konstantinopoldan çıxıb. Eyni sözləri Bolqarıstan təmsilçiləri haqqında da demək olar.

Təklif edilən şərtlərin hamısı son dərəcə ağırdır. Buna görə də onların nisbətən də olsa ağırsız qəbul ediləcəyi böyük narahatçılıq doğurur. Burada, Konfransda hökm sürən şəraiti tənqid eləyən, hətta İngiltərənin həddindən artıq sərt tələblərinə etiraz bildirən səslər, artıq daha ucadan eşidilməkdədir.

Sosialist qrupları daha çox narazıdırlar. Onların mətbuat orqanları açıq şəkildə Antantanın həddindən artıq sərt tələblərinə, ümumiyyətlə, Konfransa öz etirazlarını bildirirlər. Burada, hətta İngiltərədə də artıq iyirmi-iyirmi beş gün olar ki, fəhlələrin, ayrı-ayrı peşələrə yiyələnən usta şagirdlərinin, habelə ticarətin, sənayenin, nəqliyyatın (omnibus, tramvay, metropoliten) müxtəlif sahələrində çalışan işçilərin tətili başlanıb. Dəmiryol işçilərinin ümumi tətিলinin gözlənilməliyi də deyilir. Bütün bu hərəkətlərdə hələlik iqtisadi xarakterli tələblər irəli sürülür. Həmin tələbləri doğuran isə ilk növbədə zəruri istehlak mallarının görünməmiş bahalıdır. Zəruri malların bəzilərinin qiyməti az qala hər gün artır, bir qismi isə (şəkər və s.) ümumiyyətlə bazarlarda yoxdur. Lakin bütün bunlarla bərabər, ehtimal ki, sırf siyasi xarakterli bir hərəkət də yetişməkdədir. Bəzi qəzetlər isə

onun hətta inqilabi hərəkat olacağını yazırlar. Bəlkə də vəziyyət fəlakət həddinə gəlib çatmayacaqdır. Lakin son dərəcə həyəcan doğuran bir şərait yaranıb. Həmin şərait isə öz növbəsində Konfransın və onun komissiyalarının işinə təsir göstərir. Deməyə ehtiyac varmı ki, belə bir vəziyyətdə hər cür görüşlər, danışıqlar, ümumiyyətlə, yeni yaranmış dövlətlərin mənafeyi, ələlxüsus da bizim kimi hər hansı himayədən məhrum olan Nümayəndə heyətinin tələbləri Antanta təmsilçilərinin nəzərində heç də birinci yerdə dayanmır?

Bütün bunlar azmış kimi, burada hələ belə bir ilkin şərt də irəli sürülüb ki, əvvəlcə ümumi rus məsələsi həll olunmalı, yalnız bundan sonra keçmiş Rusiyadan ayrılan yeni dövlətlərin tələblərinə baxılmalıdır. Bu sonuncuların isə tələbləri, qarşılıqlı iddia və mübahisələri sonsuz saydadır.

Belə bir şərait, əlbəttə Parisdəki xalis rus ünsürlərinə hər cəhətdən sərf edir. Statistik məlumatlara görə, müxtəlif yollarla bolşeviklərin əlindən qaçıb Parisə gələn belə adamların sayı indi altmış mindən çoxdur.

Onların arasında elə qruplar, hətta elə ayrı-ayrı şəxslər var ki, bu adamların özlərini hansı Rusiyanın, hansı dövlətin təmsilçiləri saydıqları və kimdən səlahiyyət aldıkları heç kəsə bəlli deyil. Elə qruplar var ki, özlərinin slavyan xarakterlərini nümayiş etdirərək biri-birlərinə qarşı çıxırlar. Kolçak və Denikin hökumətlərinin siluətləri sanki daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. "Keçmiş rus səfirlərinin və rus siyasi xadimlərinin məclisi" adlanan qurum da onları müdafiə edir. "Məclisin" başında Lvov, Maklakov və b. dayanırlar. Tərkibində bir neçə general və admiral, habelə Rusiya yəhudilərinin təmsilçilərindən Marquies, Minor və başqaları vardır. Kerenski, Avksentyev və onların daha solçu ünsürlərdən ibarət partizanları bu "Məclis"lə yola getmirlər. Lakin bununla belə onlar hamısı birlikdə, bir evdə-Parisdəki keçmiş rus səfərinin binasında yaşayırlar.

Siyasi baxış və təmayüllərinin kökündən fərqlənməsinə baxmayaraq bütün ruslar "vahid və bölünməz" Rusiya ideyasının tərəfdarıdır. Onlar özlərinin bu şüarını Demokratik federativ Respublika və Müəssislər Məclisi ideyaları ilə pərdələmək istəyirlər. Guya həmin Müəssislər Məclisi ölkənin ayrı-ayrı hissələrinin taleyini və onların gələcək Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirəcək. Gələcək Rusiya isə dünyada özünə layiq yer tutmağa qadir dövlətlərdən biri kimi təsəvvür olunur. Rusiyanın burada toplaşan həqiqi oğulları və hər cür qeyri övladları köhnə duz-çörəyi itirmiş "yadellilərin" acığına öz ölkələrini bu şəkildə yenidən qurmaq istəyirlər.

Lakin özlərini müstəqil dövlətlərin nümayəndələri elan etmiş bu "yadellilər" isə artıq "vahid və bölünməz Rusiya" haqqında eşitmək belə istəmirlər. Məhz elə bu baxımdan da on gün əvvəl Paris mətbuatı Kolçak hökumətinin bütün keçmiş Rusiya ərazisi üzərində hakimiyyətinin tanınmasının mümkünlüyü barəsində yazanda, keçmiş Rusiyadan ayrılan dövlətlərin hamısının, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Nümayəndə heyəti öz etirazını bildirdi.

Antanta dövlətləri arasında "vahid və bölünməz Rusiya" ideyasının nisbətən qızğın tərəfdarı onun keçmiş müttəfiqi Fransadır. Müttəfiq Dövlətlərin digər təmsilçiləri ehtimal ki, belə bir Rusiyanın mövcudluğuna o qədər də maraq göstərmirlər. İngiltərə isə üzde özünü bu cür Rusiyanın əleyhinə olmayan dövlət kimi qələmə verir. Əlbəttə, bunlar hələlik qəti qənaətlər deyil. Bir sıra qarşılıqlı münasibətlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməkdədir və baş verə bilər. Həmin dəyişikliklər barəsində indidən fəal olmaq yersizdir. Amma belə təşəbbüslər olur. Məsələn, sosialist qəzetlərindən biri hazırda və gələcəkdə birgə fəaliyyət barəsində bir tərəfdən Yaponiya və Almaniya, o biri tərəfdən isə bolşeviklər arasında bağlanmış saziş barəsində məlumat vermişdir. Bütün bunlar öz növbəsində yuxarıda haqqında söz açdığım ümumi qeyri-müəyyənlikdən xəbər verir.

Burada olduğu təxminən bir aya yaxın müddət ərzində Nümayəndə heyəti mövcud çətinliklərə baxmayaraq hər halda, müəyyən işlər görə bilmişdir.

Onların qısa siyahısını təqdim edirəm:

I

Başqa Nümayəndə heyətləri ilə fikir mübadiləsi

İndiyə qədər Polşanın, Gürcüstanın, Dağlı Respublikasının, Ermənistanın və İranın Nümayəndə heyətlərinin təmsilçiləri ilə görüşmüşük.

Gürcülər və dağlılarla birlikdə Qafqaz respublikalarının siyasi-iqtisadi ittifaqda (konfederasiya və s.) birləşmə mümkünlüyünü araşdırmaq məqsədi ilə qarışıq komissiya yaratmışıq. Ermənilərə də dəvət göndərdik, lakin onlar hələlik bu təşəbbüsə qoşulmurlar. Komissiyanın işi isə davam edir. Gömrük ittifaqı və ümumiyyətlə, iqtisadi əməkdaşlıqla bağlı təkliflər tərəflərin heç birində narazılıq doğurmur. Siyasi ittifaqın hər hansı bir formasının işlənilməsi ehtimalı da istisna olunmur. Gürcülər və dağlılarla münasibətlərimiz yaxşıdır. Sonuncularla hətta dostluq əlaqələri yaratmışıq. Təqdim etdiyimiz memorandumlarda biz və dağlılar Qafqaz Konfederasiyanın yaradılmasına razılığımızı, habelə aramızda sərhəd və ərazi mübahisələri meydana çıxarsa, onların həllinə hazır olduğumuzu bildiririk.

Bütövlüklə, sosialist təmayüllü nümayəndələr bizimlə münasibətlərində ehtiyatlıdır. Amma buna baxmayaraq, onlar da bizimlə əlaqə saxlamaq istəyirlər. Erməni nümayəndələri yalnız Türkiyə və Qafqaz Ermənistanından təşəkkül tapacaq vahid Ermənistan barəsində danışırlar. Erməni nümayəndələrinin dediklərinə

görə, onların ölkəsi Ümumqafqaz Konfederasiyasının işində yalnız bütöv Ermənistanın bu quruma daxil olacağı təqdirdə iştirak edə bilər. hər halda gündəlikdə dayanan Qafqaz Konfederasiyası məsələsi ilə bağlı ermənilər öz hökumətlərinə müraciət etmişlər.

Fars nümayəndə heyəti özünü daha ehtiyatlı aparır. Təqdim etdikləri memorandumda onlar demək olar ki, bizim bütün Azərbaycan ərazisi ilə bağlı iddia irəli sürürlər. Lakin bu nümayəndə heyəti ilə hələ görüşüb danışacağıq.

II

Müttəfiq Dövlətlərin Nümayəndə heyətləri ilə görüşlər

a) İngilis Nümayəndə heyətinin təmsilçisi Malletlə (23 Y) görüşümüz.

b) Amerika Nümayəndə heyətinin təmsilçisi Morqentau ilə (28 Y) görüşümüz.

Uzunmüddətli danışıqlar zamanı hər iki təmsilçi izahatlarımıza (bu izahatlar Azərbaycanın siyasi, hərbi, ələlxüsus da iqtisadi vəziyyəti ilə əlaqədar onların suallarına cavablar şəklində verildi) diqqətlə qulaq asdılar və bizə yardım göstərəcəklərini vəd etdilər.

III

Nümayəndə heyətinin prezident Vilson tərəfindən qəbulu

Ən diqqətəlayiq hadisə Nümayəndə heyətimizin prezident Vilson tərəfindən qəbul edilməsi sayılmalıdır. Çünki adətən həm o, həm də Antantanın digər dövlət başçıları özləri Nümayəndə heyətlərini qəbul etmirlər. Prezident Vilson müxtəsər danışdı və bizə cavab olaraq bildirdi.

1. Onlar dünyanın kiçik hissələrə bölünməsinə istəyirlər.

2. Qafqazda federasiya yaradılması ideyasına tərəfdar çıxaq, bu bizim üçün daha yaxşı olardı.

3. Bu Konfederasiya Millətlər Liqasının tapşırığı ilə hər hansı bir dövlətin himayəsi altında ola bilərdi.

4. Bizim məsələmiz rus məsələsindən əvvəl həll edilə bilməz.

Sonda prezident Vilson Konfransın adına memorandum verməyimizi təklif etdi. Bizimlə görüşməyindən ölkəmiz barəsində məlumatlar aldığından məmnun qaldığını bildirdi və bizimlə ünsiyyətə hər zaman hazır olduğunu dedi.

Qəbul mənim kiçik yazılı məruzə (memorial-xatırlatma) təqdim etməyimlə başa çatdı. Həmin məruzədə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması, bizim Nümayəndə heyəti təmsilçilərinin Sülh Konfransının işində iştirakına icazə verilməsi və Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul olunması ilə bağlı tələblərimiz öz əksini tapmışdı. Biz, həmçinin Azərbaycan Respublikasının keçmiş çar Rusiyasının borclarından öz payına düşən hissəni qaytarmağa hazır olduğunu bəyan etdik. Eyni zamanda onu da bildirdik ki, Azərbaycan ərazisində Kolçakın hakimiyyətinin tanınması qeyri-mümkündür, bu ərazidə yalnız Azərbaycan Parlamentinin və Azərbaycan hökumətinin hakimiyyəti tanınır.

Qəbul hamıda xoş təəssürat yaratdı. Qəbul günü təsadüfən Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyini elan etdiyi günün ildönümünə təsadüf etmişdi (28 may). Biz həmin günü Dağlı Respublikası Nümayəndə heyətinin üzvləri ilə birlikdə ümumi naharla başa çatdırdıq.

IV

Nümayəndə heyətimizin digər ali təmsilçilər tərəfindən qəbul olunması ilə bağlı binagüzarlıqlarımız

İndiyə qədər atığımız bir sıra addımlar Nümayəndə heyətimizin Sülh Konfransının sədri, habelə İngiltərə, İtaliya və Yaponiyanın baş nazirləri tərəfindən qəbul olunacağına ümid verir. hazırda məndə Balfur və Orlandonun bizi qəbul edəcəkləri barəsində məlumat vardır.

V

Etiraz notası

Müttəfiq Dövlətlərin keçmiş Rusiyanın bütün ərazisində Kolçak hakimiyyətinin tanınması ehtimalı ilə əlaqədar iyunun 5-də Nümayəndə heyətimiz adından Sülh Konfransının sədrinə və Müttəfiq Dövlətlərin baş

nazirlərinə etiraz notası göndərilmişdir. həmin notada bildirilir ki, Rusiyada kimin hakimiyyətinin tanınmasından asılı olmayaraq yalnız öz Parlamentinin və hökumətinin hakimiyyətini tanıyan və qəbul edən Azərbaycanın ərazisi yenidən Rusiyanın tərkibinə daxil edilə bilməz.

VI

Sülh Konfransı üçün Memorandum

Bütün bunlardan başqa Nümayəndə heyətimiz özünün Parisə gəldiyini bildirmək, eləcə də amerikan, ingilis (Parisdəki ingilis səfirinin də yanında olmuşam) təmsilçiləri və mətbuat xadimləri, habelə Asiya Cəmiyyətinin nümayəndələri ilə tanışlıq yaratmaq üçün bir sıra rəsmi və qeyri-rəsmi addımlar atmışdır. Müvafiq binanın axtarılıb tapılması da Nümayəndə heyətinin xeyli vaxtını almışdır.

Daha az əhəmiyyət kəsb edən məsələlər, habelə Konfransda təmsil olunan dövlətlərin və Nümayəndə heyətlərinin üzvləri ilə görüşlər müvəqqəti olaraq dayandırılmışdır. Bu addımı Sülh Konfransına təqdim edəcəyimiz Memorandumun hazırlanması ilə əlaqədar atmışdıq.

İndi Nümayəndə heyətinin bütün üzvləri həmin məsələ ilə məşğuldurlar. Ümid edirik ki, Memorandumu tezliklə başa çatdırıb lazımi yerlərə və şəxslərə təqdim edəcəyik. Sonra isə onu daha geniş yaymaq üçün çapına nail olmaq fikrindəyik. Lakin təəssüf ki, artıq indidən çapla bağlı texniki xarakterli çətinliklər ortaya çıxır: mətbəə fəhlələrinin çatışmamağı, yaxşı kağızın, yaxud rəngin olmamağı, ya da həddindən artıq baha olması və s. bu qəbildəndir. Memorandumdan başqa biz hələ xəritələr, diaqramlar və müxtəlif statistik məlumatlar da çap etməliyik.

Parisdə olduğu ilk ay ərzində Nümayəndə heyətinin fəaliyyətinin müxtəsər mənzərəsi belədir.

Doğrudur, biz bura başqalarından gec gəlmişik. Lakin ən maraqlı dövrdə, hadisələrlə zəngin vaxtda özümüzü yetirmişik. Bizim növbəmiz tez çatacaq-bilinmir, ancaq ümid edirik ki, gücümüzün və qüvvələrimizin imkan verdiyi qədər doğma Azərbaycanın mənafələrini qoruyacağıq.

Hökumətə say etibarını ilə yeddinci olan bu məlumatı bitirərkən aşağıdakıları xahiş etməyi özümə şərafət bilirəm:

I

Nümayəndə heyətinin xərclərini ödəmək üçün onun hesabına ləngimədən pul köçürülməsi qayğısına qalmaq lazımdır. Məbləğ barəsində əvvəllər yazmışdım - Nümayəndə heyəti Bakıdan çıxarkən ona ayrılan vəsait həcmində məbləğ verilməlidir. Əvvəlcədən Parisə köçürülmüş 25 min funt sterlinqlik məbləği də göndəriləcək vəsaitin üstünə gəlmək lazımdır.

İndi Nümayəndə heyətinin xərclərinin həddindən artıq çoxalması, qiymətlərin demək olar ki, hamısının görünməmiş dərəcədə artması və fransız frankının kursunun sürətlə aşağı düşməsi ilə əlaqədar mən ayrılacaq məbləğin üç dəfə artırılmasını xahiş edirəm.

Xahiş edirəm, üç dəfə artırılmış həmin məbləği ingilis funt sterlinqi ilə Parisdəki ingilis səfirliyinin hərbi attaşesinin adına köçürəsiniz. Pulun göndərilməsi haqqında radio ilə həmin attaşeyə-general Nepsleqpa məlumat verməyinizi də xahiş edirəm (Bakıdan daha əvvəllər alınan 25 min funt sterlinq də onun adına göndərilmişdi).

2

Vaxt itirmədən xüsusi kuryerin yola salınması və onun aşağıdakı məsələlərlə bağlı məlumat çatdırması təmin edilsin: Azərbaycanda və qonşu dövlətlərdəki vəziyyət (İran istisna olunmamaq şərti ilə), Müttəfiq komandanlığının ölkəmizdəki rolu, Könüllü Ordunun Şimali Qafqazdakı əməliyyatları, Parlamentimizin və hökumətimizin fəaliyyəti, ümumdövlət həyatının diqqətəlayiq hadisələri.

3

Həmin kuryer vasitəsilə vacib aktların və müqavilələrin surətləri, habelə Azərbaycan və rus dillərində Bakı, Tiflis və Batum qəzetlərinin komplektləri göndərilsin.

4

Kuryer üçün Müttəfiq komandanlığından icazə, habelə Parisə və Londona gəlmək və geriyə - Bakıya qayıtmaq üçün viza alınsın.

5

Əgər bura birbaşa kuryer göndərmək imkan xaricindədirsə, onda heç olmasa, Konstantinopol vasitəsilə, əvvəldə xəbər verdiyim kimi, müvəqqəti orada qoyub gəldiyim Səfvətbəy Məlikov vasitəsilə əlaqə yaradılsın.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
NAZİRLƏR ŞURASININ
CƏNAB SƏDRİNƏ

Düz bir ay bundan əvvəl rəhbərlik etdiyim Nümayəndə heyətinin Parisdəki fəaliyyətinin ilk ayı ilə əlaqədar Sizin adınıza hazırladığım məlumatı (№ 7) təəssüf ki, vaxtında göndərə bilmədim. Çünki Dağlı Respublikası Nümayəndə heyətinin Qafqaza getməyə hazırlaşan kuryeri öz səfərini təxirə saldı. O yalnız iyulun 1-də yola düşdü. İyulun 3-də isə cənab Vahabov yola çıxmalıdır. Mən daha etibarlı adam kimi Nümayəndə heyətinin bütün yazışmalarını onunla göndərmək qərarına gəldim. Doğrudur, cənab Vahabov yalnız iyulun 10-da yola düşə biləcək. Lakin buna baxmayaraq Bakıya Dağlı Respublikasının kuryerindən daha tez çatmalıdır. Eyni zamanda cənab Vahabov tezliklə geri qayıtmaq niyyətindədir və göndəriləcək bütün məsul yazışmaları, qəzetləri və s. gətirməyə hazırdır.

I

Əvvəlki (№ 7) və indiki məlumatı eyni vaxtda yola saldığım üçün 7 №-li məlumatın sonunda bəhs etdiyim ikinci Memorandumla bağlı məsələdən başlayacağam.

Memorandum iyunun 12-də ümumən yazılıb başa çatdırıldı və mən onu Nümayəndə heyətinin üzvlərinə oxudum. Verilmiş təkliflər, əlavə və düzəlişlər əsasında sənəd yenidən təshih olundu və fransız dilinə tərcümə edildi. İndi isə ingilis dilinə tərcüməsi üzərində iş gedir. Mətbəə tapılmışdır və bu günlərdə çap işinə başlanacaqdır. Xəritələrin bir hissəsi çap olunmuşdur. Onları məlumata əlavə edəcəyəm. hazır xəritələrin nüsxələri Sizə göndərilir. Yalnız bir neçə cədvəl və diaqram, habelə ayrıca əlavə şəkildə "iqtisadi qüvvələr və maliyyə" bölməsi qalır. Bu bölmə də hazırdır, indi tərcümə edilir.

Əgər texniki xarakterli maneələr ortaya çıxmasa ilk nüsxələr tezliklə nəzərdə tutulmuş yerlərə çatdırılacaqdır.

Əslində texniki çətinliklərdən başqa (mətbəə və s) yaranacaq yeni şəraitlə bağlı digər dəyişikliklər də mümkündür.

Sülh Konfransının işinin gedişinə və Müttəfiq Dövlətlərin keçmiş Rusiyadan ayrılmış hissələrə münasibətinə gəldikdə (bu barədə 7 №-li məlumatda geniş bəhs olunmuşdur) isə bizim bura hamıdan gec gəlməyimiz hələ gecikməyimiz demək deyildir.

II

Digər tərəfdən, unutmaq lazım deyil ki, bizim burada içərisinə düşdüyümüz həyat şərtləri bütün bu müddət ərzində, elə indinin özündə də diqqəti bütünlüklə bir iş üzərində cəmləşdirməyə imkan vermir.

Bu bir ay ərzində meydana çıxan belə şərtlər silsiləsindən ikisinin üzərində dayanmaq lazımdır: birincisi, Könüllü Ordunun təcavüzkar hərəkətləri barəsində nəhayət bizə gəlib çatan xəbərlər; ikincisi, Qafqazda ingilislərin italyanlarla əvəz edilməsi ilə bağlı yeni qarşılıqlı münasibətlərin meydana çıxması.

İyunun 13-də Vilsonun Lloyd Corcun, Klemanso, Orlando və Makinonun imzaları ilə dərc edilən və admiral Kolçak hökumətinin yarım tanınması sənədi təsiri bağışlayan məktubla əlaqədar tanış olduğumuz bu şərtlər, təbii ki, bizi həddindən artıq əsəbiləşdirir və Memorandumu tezliklə başa çatdırmaq istəyimizin qarşısını alır.

Həmin tarixdən iyunun 23 - nə qədər və bundan sonra da biz bir tərəfdən Nümayəndə heyətinin yığıncaqlarını keçirmişik, digər tərəfdən isə ayrılıqda dağlılarla, daha sonra isə gürcülər və dağlılarla birlikdə ümumi iclaslara toplaşmışıq. Nəhayət, keçmiş Rusiyadan ayrılan və öz respublikalarını yaradan bütün yeni dövlətlərin - Estoniyanın, Gürcüstanın, Latviyanın, Şimali Qafqazın, Belorusiyanın, Ukraynanın və bizim birgə iclasımız olub.

Bunun da nəticəsində Nümayəndə heyətimiz tərəfindən iyulun 5-də Kolçak hakimiyyətinin bütün keçmiş Rusiya ərazisində tanınma ehtimalı ilə bağlı etiraz notasından başqa (bax: məlumat № 7, səhifə 10, paraqraf 5) Konfransa aşağıdakı etiraz notaları verilmişdir: iyunun 17-də adları yuxarıda sadalanan bütün respublikalar tərəfindən, iyunun 23-də Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz respublikaları adından notaların surətləri əlavə edilir.

Qafqaz respublikaları adından iyunun 23-də verilmiş notada Kolçak və Denikin əleyhinə etirazlarımız bildirilir.

Nəhayət, Denikinın Şimali Qafqaz Respublikasının ərazisini işğal etməsi, Dağlı hökumətini və Parlamentini qovması, habelə onun Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları üçün təhlükə törətməsi barəsində tanınmış sosial-demokrat, "Keçmiş Rusiya millətlərinin hüquqlarını müdafiə cəmiyyəti"nin sədri Albert Tomun təşəbbüsü ilə sayca dördüncü olan etiraz notası hazırlanmışdır. Bu etiraz notasını bizim Nümayəndə heyətinin üzvlərindən Ə. Şeyxülislamov və Məhərrəmov da imzalamışlar. Həmin sənəd bu günlərdə "Alliees"-in Müttəfiq Dövlətlərin Xarici işlər nazirlərinə təşəbbüskarın özü tərəfindən təqdim ediləcəkdir. Notanın surəti əlavə olunur.

III

Yuxarıda qeyd etdiyim ümumi yığıncaqlar və birgə çıxışlar, heç şübhəsiz, həm Qafqaz respublikalarının, həm də keçmiş Rusiya ərazisində yaranmış digər respublikaların Nümayəndə heyətlərinin daha da yaxınlaşmasına kömək edir.

Biz hamı üçün arzu olunan hesab edilən belə bir addımı atmağa özümüzü borclu sayırıq. Qonşu respublikalarla yaxın münasibətlərin mövcudluğu isə daha sevindiricidir.

Yeddi nömrəli məlumatımda mən Qafqaz respublikalarının siyasi-iqtisadi ittifaqda birləşməsi məsələsi ilə əlaqədar Dağlı – Gürcü - Azərbaycanlı Ümumi Komissiyasının yaradılması haqqında xəbər vermişdim. İqtisadi ittifaqın zəruriliyini dərk edən gürcü nümayəndələri Konfederasiya şəklində düşünülməli siyasi ittifaqa münasibətdə axır vaxta qədər tərəddüdü, bitərəf mövqedə dayanmaqdadırlar.

Biz və Dağlı respublikasının nümayəndələri Memorandumlarımızda birləşmə tərəfdarı olduğumuzu bəyan edərək gürcüləri də öz tərəfimizə çəkmək məqsədi ilə bu məsələnin birgə müzakirəsini keçirdik. Konfederasiya ilə bağlı müzakirələr zamanı biz hər bir respublikanın öz muxtariyyətini saxlamasını da zəruri sayırıq.

Dağlılarla iyunun 26-da keçirdiyimiz birgə iclasda onların tərtib etdikləri layihə oxundu. Layihədə Azərbaycan və Dağlı Respublikasının hökumətləri adından dərhal bütün hərbi ehtiyatların, xarici siyasət xəttinin, habelə iki dövlətin hərbi və xarici işlər nazirliklərinin büdcələrinin birləşdirilməsi təklif olunur. Xarakterinə görə bu sənəd iki dövlət arasında İttifaq Müqaviləsidir. İttifaq formasının hökumətlər tərəfindən işlənilib hazırlanmış variantı Nazirlər Şurası tərəfindən təsdiq olunur.

İyunun 29-da əvvəlcə öz Nümayəndə heyətimizin ayrılıqda, sonra isə hər iki heyətin birgə keçirilən iclasında həmin layihə müzakirə olundu. Bizim nümayəndələr hökumətə hazır layihənin göndərilməsini məqbul saymırlar. Ona görə də öz tərəfimizdən siyasi ittifaqa prinsipə tərəfdar çıxaraq bu barədə hökumətimizə müvafiq məlumat verməyi təklif etdik. Tələb olunan layihənin işlənilib hazırlanması artıq hökumətin öz işidir. Həmin layihə isə Nazirlər Şurasında deyil, Parlamentdə təsdiq olunmalıdır.

Nümayəndə heyətimizin qərarı barəsində məlumat verərkən onu da əlavə etməliyəm ki, dağlıların nümayəndələri nəinki fikrimizlə razılaşıdılar, hətta əksinə, gəldiyimiz qənaətə artıq nə hökumətlərinin, nə də parlamentlərinin mövcud olduğu bir şəraitdə onların irəli sürdükləri ittifaq ideyasından boyun qaçırmaq kimi qiymətləndirdilər.

Denikinın təcavüzkar hərəkətləri nəticəsində dağlı xalqların nümayəndələrinin düşdükləri ürək ağrıdan acınacaqlı vəziyyətin belə bir fikri formalaşdırdığını söyləməyə ehtiyac varmı?

Bizim, həm də güman edirəm ki, bütün azərbaycanlıların, dağlılara, xüsusən də Dağıstana münasibətimiz tələyin bütün dönüklüklərinə baxmayaraq sevgi və qardaşlıq olub və bundan sonra da belə olaraq qalacaqdır.

Sonda onu deməliyəm ki, Nümayəndə heyəti xalqlarımızın ümumi mənafehləri nəminə indiyə qədər olduğu kimi bundan sonra da həm dağlılar, həm də gürcü təmsilçiləri ilə əlaqələrini davam etdirəcəkdir.

İtaliyanın ölkəmizə gəlmə ehtimalları haqqında polkovnik Qabbanın hərbi Missiyasının tərkibində olmuş Valeri bizə birmənalı şəkildə məlumat verdi. Valeri iyunun 13-də mənim yanımda oldu, Zaqafqaziyanın iqtisadi durumunu çox tünd boyalarla təsvir edən, xüsusən də maliyyə vəziyyətinin artıq fəlakət həddinə yetişdiyini söyləyən Valeri yerli əhalinin ingilislərə münasibəti məsələsinə də toxundu və bildirdi ki, Azərbaycan hökuməti özü mümkün qədər çox italyan əsgərinin göndərilməsinə razılıq verib. Valeri daha sonra əlavə etdi ki, "əgər Sizin ölkənizə ordu göndəririksə, bu heç də işğalçılıq, yaxud jandarm rolu oynamaq məqsədi ilə edilmir, yalnız mədəni və iqtisadi məqsədlərə xidmət edir. Lakin məsələ buradadır ki, biz indiki mərhələdə bu ağır rolu öz üzərimizə götürməkdə çətinlik çəkirik. Mən bura Sizin fikrinizi öyrənməyə gəlmişəm. Qabaqcadan nəzərinizə çatdırıram ki, indiki halda məsələnin siyasi tərəfinə toxuna bilməyəcəyəm".

Söhbətin sonrakı gedişindən məlum oldu ki, italyanlar ümumən onları dəvət etdiyimizi və gəlişlərinə razılığımızı hansı bir yolla bildirməyimizi istəyirlər.

Vəziyyətin belə qeyri-müəyyənliyi Nümayəndə heyətimizdən ilk növbədə burada işlərin ümumi gedişi ilə daha təfərrüatlı şəkildə tanış olmağı, digər Nümayəndə heyətləri ilə görüşməyi, habelə Alliees-in - Müttəfiqlərin təmsilçiləri, nüfuzlu ictimai təşkilatlar, mətbuat və s. ilə əlaqə saxlamağı və yalnız bundan sonra artıq rəsmi çıxışlar etməyi, Konfransa Memorandum verməyi, broşuralar və s. buraxmağı tələb edir.

Lakin bizdən asılı olmayan şəraitin tələbi ilə Nümayəndə heyəti öz planını dəyişməli və Memorandumu sona çatdırmağa tələsməli oldu. İndi mən bu işlə məşğulam.

Görünür, yuxarıda xatırladığım söhbət öz xalqı və parlamenti qarşısında atdığı addıma bəraət qazandırmaq üçün italyan hökumətinə lazımdır. Lakin ən mühüm olanı budur ki, İtaliya bizim istiqaliliyyət məsələmizin müsbət həll edilməsi baxımından öz üzərinə heç bir təəhhüd götürmür, hətta müstəqilliyə qarşı Denikin ehtimal olunan çıxışlarının qarşısını almaq üçün də heç bir iş görmək istəmir, Əlbəttə, belə bir vəziyyətdə Valeri hansı bir qəti cavab almağa ümid bəsləməzdi. Digər tərəfdən, biz birbaşa ingilislərin özləri ilə danışıq dəqiqləşdirməliyik: onlar doğrudanmı Qafqazı tərk edirlər?

Mən bu mülahizələrlə ingilis Sülh Nümayəndə heyətinin təmsilçisi Ser Malletin yanında oldum. O, Qafqazı tərk etmək qərarına gəldiklərini, lakin yerlərinin italyanların tutacaqlarını bildirdi. həmin dəyişikliklərin səbəbləri barəsində isə heç bir şey demədi. Mallet əlavə etdi ki, hazırda Qafqazda olan hərbi qüvvələr onlara başqa yerdə lazımdır. Onu da bildirdi ki, italyanların gəlişi vəziyyətdə heç bir şey dəyişdirməyəcəkdir, çünki onlar ingilislərin başladıkları və gördükləri işləri davam etdirəcəklər. Mənim Denikin təcavüzkar hərəkətləri ilə bağlı əndişəmin müqabilində Mallet* dedi ki, Denikin Azərbaycana və Gürcüstana hücum etməyəcəkdir, bu barədə o, İngiltərənin səlahiyyətli nümayəndəsi Vudro tərəfindən müvafiq xəbərdarlıq alıb, Vudro özü isə bu günlərdə Qafqaza yola düşür.

Bütün bunları İngiltərənin digər nümayəndəsi, professor Simpson da təsdiq etdi. Keçmiş Rusiya ilə bağlı bütün məsələlər indi ona həvalə olunub. Cənab Simpson özü məni söhbətə dəvət etmişdi. Denikin barəsində bildirdi ki, o, artıq səlahiyyət həddini aşıb və bu məsələdə təəssüf ki, xaricdəki bir sıra silah yoldaşları ona müəyyən mülayimliklə yanaşırlar. Müstəqil Dağlı dövləti qurulmasının mümkünlüyü ehtimalları ilə bağlı isə cənab Simpson bu məsələnin reallığına şübhə ilə yanaşdığını söylədi.

İngilis nümayəndələrinin öz silahlı qüvvələrinin Qafqazdan çıxması ilə bağlı yuxarıda xatırladığım bəyanatları aydın məsələdir ki, diqqətimizi italyanlarla yaxınlaşma yolları axtarmağa yönəltdi.

Digər oxşar təsadüflərdə olduğu kimi bu məsələdə də qarşımızı kəsən Sizdən heç bir xəbər almamağımız idi. Mən yalnız qəzətlərdən bəzi yarımçıq məlumatlarla tanış ola bilməmişdim.

Tahirovun gəlişini gözləyirdik. O, hələ ayın 7-də Konstantinopoldan çıxacağını bildirmişdi. Lakin indiyə qədər bir xəbər yoxdur. Onun yerinə Xovenov kəlib Tahirovun verdiyi məktub və qəzətləri gətirib.

Yuxarıda göstərdiklərimdən başqa italyanlarla münasibətlərimizin qurulmasına İtaliya hökumət kabinetinin süqutu və Sülh Konfransına yeni italyan Nümayəndə heyətinin təyin edilməsi də mane oldu. İyunun 28-də mənim yanımda olan Valeri də İtaliya hökumətinin Qafqaza qüvvələr köndərməsi ilə bağlı keçirdiyi tərəddüdlərdən bəhs edərkən öz fikirlərini şəraitin qeyri-müəyyənliyi ilə əsaslandırır.

Əgər bu gəliş baş tutsa, onda əsas motiv, heç şübhəsiz güdülən iqtisadi maraqlardır. Bu güzəşt İtaliyaya çox güman ki, heç bir şey ala bilmədiyi Fium və digər yerlərin əvəzinə kompensasiya kimi verilir. Bütün bunlar hələlik ehtimallardır. Lakin indiki halda həmin məsələlərdə iqtisadi maraqların birinci yerdə durduğuna biz iyulun 7-də dağlıların təşkil etdikləri naharda bir daha inandırıq. İtalyanın Parisdəki səfirliyinin atasəsi qraf Sadino və gürcü nümayəndələri də nahara dəvət olunmuşdular. Fikir mübadiləsindən aydın oldu ki:

1. İtaliya Qafqazda siyasi deyil, yalnız iqtisadi maraqlar güdür.

2. İtaliya Millətlər Cəmiyyətindən Qafqazın idarə olunması üçün mandat alacaq, lakin o, özünün bu hüquqdan yalnız region əhalisinin razılığı ilə istifadə etmək istəyir.

3. İtaliya Qafqazda üç-beş ildən çox qalmayacaq.

4. Bu müddət ərzində Qafqaz respublikaları öz konfederasiyalarını yaradarlar, daha da güclənərlər və o zaman talelərini özləri həll edərlər.

Həm də əgər bu müddət ərzində Rusiya Federativ Respublikası yaranarsa, Qafqaz Konfederasiyası Rusiya Federasiyanın tərkibinə daxil ola bilər və onda İtaliya da Qafqazdan gedər.

5. İtaliya nə Denikinlə, nə başqa heç kəslə vuruşmayacaq.

6. Qafqaz öz ordusunu saxlaya bilər. Bu işdə İtaliya da öz tərəfindən ona yardım göstərə bilər.

Bizim Nümayəndə heyəti üzvlərinin apardıqları ümumi söhbətlərdən bu və buna bənzər nəticələrə gəlmək mümkündür. Şübhəsiz, həmin söhbətlər şəxsi xarakter daşıyırdı. Lakin deyilənlər İtaliya diplomatlarından birinin fikri kimi maraq doğurur. İngilis təmsilçisinin cavabı ilə əlaqədar qraf Sadinonun (məndə səhv olaraq "Sabina" şəklində getmişdir - tərc.) və Valerinin fikirləri arasındakı yaxınlığı qeyd etməliyəm. İndi biz italyanlara doğru addım atmalıyıq. Həmin addımları üç Nümayəndə heyəti - gürcülər, dağlılar və biz həmişə birlikdə olmasa da, hər halda ümumi razılıq əsasında atacağıq.

V

Beləliklə, istəməsək də, şərait yeni istiqamət götürməyə məcbur edir. Buna görə ardıcıl əlaqə saxlamağımız və biri-birimizi məlumatlandırmağımız son dərəcə vacibdir. Mən əvvəllər də bu mühüm şərtin zəruriliyini dönə-dönə vurğulamağı özümə borc bildirdim - sine qua non - həmin şərt atılan addımların qətiliyində və yerlərdəki həqiqi şəraitə uyğunluğunda özünü göstərir. İndi bu zərurət daha kəskin şəkildə hiss olunur. Güman edirəm ki, bundan ötrə vəsaitə qızırqalanmaq lazım deyil.

Sizin əlinizin altında adamlar var. Onların içərisindən iki həftədə bir dəfə kuryer göndərmək olardı. Həmin kuryerə gəlmək və geri qayıtmaq üçün Müttəfiq Dövlətlərin təmsilçilərindən müvafiq icazə almaq

mümkündür. Burada bizim münasib adamlarımız yoxdur. Ona görə də indiki təsadüfdə olduğu kimi, təsadüfən ələ düşən imkanlardan yararlanmalı oluruq. Bundan əlavə və burada ölkədən çıxış icazəsi almaq həddindən artıq çətinlikdir. Bizim millətdən olan adamlar üçün isə həmin çətinlik qat-qat artıqdır.

Başqalarına etibar etmək də təhlükəlidir. Yeganə münasib adam yaqın ki, baron Xovenovdur. Bəlkə də, onun xidmətindən istifadə edəcəyik (lakin bunun da öz "amma" sı var...).

VI

Biz, təbii ki, iyunun 27-də baron Xovenov tərəfindən gətirilən materiallarla tanış olduq. Onların içərisində M. Y. Cəfərovun (xarici işlər naziri - tərc.) "məxfi" qrifi ilə M. Hacınskinin adına göndərdiyi üç zərf də vardır. hər üç zərfdə sonradan da aydın olduğu kimi, yalnız Nümayəndə heyəti ilə bağlı məktublar və sənədlər toplamışdı. Biz onları nümayəndəliyin sənədlərinə əlavə etdik.

Şifrəli teleqramın məzmunu, eləcə də Şimali Qafqazda, Dağıstanda, Qarabağda, İrəvan quberniyasında, Qars vilayətində və Axalsıx qəzasında baş verən hadisələrlə bağlı hökumətin rəsmi sənədləri həmin hadisələrlə bağlı əvvəllər də qəzetlərdən bəzi məlumatlar əldə etməyimizə baxmayaraq, bizi çox həyəcanlandırdı.

Əlbəttə, müvafiq şəraitdə biz bütün bu məlumatlardan istifadə edəcəyik. Lakin yeni kursun şərtlərinin meydana çıxdığı indiki vaxtda ingilislərin Qarsın və digər əyalətlərin daxili işlərinə və maliyyə məsələlərinə qarışmaları ilə əlaqədar çıxışlar etmək son dərəcə riskli bir addım olardı.

Əlbəttə, hər dəfə belə çıxışlara çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır və əlbəttə, yenə də mümkün olan hər şeyi etmək bizim borcumuzdur.

VII

Böyük təəssüf hissi ilə deməliyəm ki, göndərilən materiallar arasında Qafqaz Konfederasiyası ilə bağlı məlumat təsadüf etdik. Doğrudur, Azərbaycan nümayəndələrinin konfransla (1919-cu ilin iyununda Transqafqaz respublikaları nümayəndələrinin iştirakı ilə Tiflisdə keçirilən konfrans nəzərdə tutulur - V. Q.) bağlı protokollarını böyük maraqla oxuduq. Lakin nümayəndə, heyətimizin təklifinə necə yanaşıldığı, Konfransın özünün nə işlər gördüyü bizə məlum olmadı. Bu konfrans artıq başa çatıb və s. və i. a. Qarşılıqlı münasibətlərimiz baxımından burada bütün bu məlumatlar bizim üçün son dərəcə lazımlıdır. Bu mənada yaxşı məlumat-indi hər şey deməkdir. Misal olaraq, ermənilər ardıcıl şəkildə belə məlumatlar alırlar və həmişə baş verən hadisələrdən xəbərdardırlar.

Əgər bizə bu qədər inamsızlıqla yanaşmasaydılar, onların məlumatlarından istifadə etmək olardı.

Məsələn, dörd gün bundan əvvəl (6 iyul) Kaçaznuni və Papacanov (erməni Nümayəndə heyətinin üzvləri - tərc.) yanımızda idilər. Sonuncu xəbər verdi ki, iyunun 17-də Şuşada bizimkilərlə ermənilər arasında qanlı toqquşmalar olub. Həqiqətən də olubmu - bilmirəm. Ümumiyyətlə, Qarabağ barəsində heç bir məlumatımız yoxdur. Həmin məsələni isə burada erməni nümayəndələri çox kəskin şəkildə qoyublar və Müttəfiq Dövlətlərin təmsilçilərinin də vəziyyətdən xəbərləri var. Bu gün öyrəndik ki, amerikalıların binagüzarlığı ilə bütün Ermənistan üçün ali komissar təyin olunur. Yeri gəlmişkən, indicə Bammator (dağlı Nümayəndə heyətinin sədri - tərc.) yanımda idi. Onunla Sülh Konfransı qarşısında bütün Qafqaza vahid ali komissiya göndərilməsi məsələsini qaldırmaq barəsində fikir mübadiləsi etdik. Bu məsələ həm bizim Nümayəndə heyətində, həm də qalan üç Nümayəndə heyəti ilə birlikdə müzakirə olunacaq.

VIII

Siyasi xarakterli məsələlərdən başqa iyunun 19-da biz Azərbaycan üçün əsasən amerikalardan, ola bilsin həm də fransızlardan müxtəlif malların alınması ilə bağlı praktik istiqamətli ciddi addımlar da atmışıq. Bu məsələdə bizə kömək edən şəxslər vardır. İndiyə qədər danışıqları Nümayəndə heyətinin adından M. Hacınski aparıb. Onun xahişi ilə iqtisadi məsələlərlə məşğul olmaq üçün komissiya ayrılıb. Ümid edirik ki, bütün zəruri malları (manufaktura, ayaqqabı və s.) çox ucuz qiymətə alıb Sizə göndərə biləcəyik.

Bununla əlaqədar Azərbaycana, iqtisadi, ola bilsin ki, həm də siyasi məsələlərlə maraqlanan xüsusi komissiya gələcək.

Amerika yəhudiləri ilə müəyyən əlaqələr var. Onlar ermənilərin apardıqları səs-küylü təbliğatın qarşısını almaq, ilk növbədə isə guya sentyabr ayında baş vermiş kütləvi erməni qırğınları ilə əlaqədar əleyhimizə söylənən ittihamların doğurduğu xoşagəlməz təəssüratı dağıtmaq üçün Amerikaya bir neçə adam göndərməyimizi təkidlə məsləhət görürlər. Ümid edirəm ki, tezliklə Amerika mətbuatında bizim haqqımızda daha səhih məlumatlar yayılacaqdır.

IX

Bir neçə birgə iclas keçirdiyimiz gürcü və dağlı Nümayəndə heyətlərindən başqa biz fars Nümayəndə heyəti ilə də iki dəfə görüşmüşük. 7 nömrəli məlumatda da xəbər verdim kimi, bu Nümayəndə heyəti öz Memorandumunda bütün keçmiş Azərbaycan xanlıqları ilə bağlı ərazi iddiası irəli sürmüşdür. Onlar öz

iddialarını tarixi dəlillərlə əsaslandırmağa çalışırlar. Lakin bu çox zəif motivdir. Görünür, Nümayəndə heyətinin özü də tələblərinin yerinə yetiriləcəyinə inanmır. Əlbəttə, burada başqa bir motiv də var. Həmin motiv Qafqaz Konfederasiyası yaradılmasının qeyri-mümkünlüyüdür. Farslar deyirlər ki, belə olduqda biz onlarla birləşməliyik. Onlar bunu çox istəyirlər. Xüsusilə də özləri bizdəki kimi, ziyalıların olmadığını etiraf edirlər.

Eləcə də Estoniya, Latviya, Belorusiya və Ukrayna nümayəndələri ilə münasibətlər qurmuşuq.

Polşa Nümayəndə heyətinin başçısı cənab Dimovski bizi səhər yeməyinə dəvət etmişdi. Səhər yeməyində Polşa Nazirlər Şurasının sədri cənab Paderevski də iştirak edirdi. Onunla da qarşılıqlı görüşlərimiz oldu.

İyunun 18-də Fransa Xarici İşlər Nazirliyi Şərq şöbəsinin işçisi cənab Qu ilə görüşdük.

Nümayəndə heyətimizin İngiltərə və İtaliyanın baş nazirləri ilə görüşü hələ baş tutmayıb. Çünki bütün iyun ayı ərzində Beşlər Soveti Almaniyaya ilə sülh müqaviləsi məsələləri ilə məşğul olub.

X

Nümayəndə heyətinin iqtisadi addımlarına (məlumatın VIII paragrafı) qayıdaraq bizim Ticarət və Sənaye Nazirliyinin bu və ya digər malların alınması üçün müxtəlif adamlara son dərəcə asanlıqla, hətta mən deyərdim, məsələnin fərqinə varmamaq səviyyəsində bir yüngülbeyinliklə icazə verməsinə diqqətli cəlb etmək istərdim. Bu məsələlərlə əlaqədar ən azı Nümayəndə heyətinə xəbər vermək lazım idi.

Məsələn, indi cənab Tahirov haqqında danışırlar. O, bura hansı səlahiyyətlə gəlir? Heç bir xəbərimiz yoxdur. O özü Konstantinopoldan yazmışdı ki, hökumətimizin ticarət məsələləri ilə əlaqədar Romaya gedir. Eyni bir məsələ ilə əlaqədar müxtəlif tərəflərdən addımlar atılması çox böyük narahatçılıq doğurur, çünki bu anlaşılmazlıq yaradır, lüzumsuz və artıq hərəkətlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

XI

Bizim Konstantinopoldakı təmsilçiliyimizlə bağlı bu yaxınlarda Səfvət bəy Məlikovdan məktub almışam. Bildirir ki, Siz onun sorğularına cavab vermirsiniz. Əgər Səfvət bəyə ehtiyac yoxdursa, bu barədə onun özünə məlumat vermək lazımdır. Əgər həmin yerə başqa şəxsin təyin olunması nəzərdə tutulubsa, onu dərhal göndərmək lazımdır. Mən Konstantinopoldan çıxarkən Səfvət bəyi təmsilçiliyə müvəqqəti təyin etmişdim və ona yalnız üç aylıq vəsait vermişdim. İyulun 22-də həmin vaxt başa çatır. O, maddi cəhətdən çox böyük ehtiyac içində olduğunu yazır, ən başlıcası isə Bakıdan-Sizdən hər hansı bir xəbər alacağına ümid bəsləmir. Məsələnin aydınlaşdırılması hər cəhətdən faydalı olardı. Bu işlə məşğul olmağınızı xahiş edirəm.

Eyni zamanda imkanınız daxilində Nümayəndə heyəti üzvlərinin öz ailələri ilə əlaqə saxlaması məsələsinə daha artıq qayğı və diqqətlə yanaşmağınızı xahiş edirəm.

Bizə nadir hallarda rəsmi sənədlər göndərilən zaman belə, güman ki, Nümayəndə heyəti üzvlərinin ailələrinə bu barədə xəbər verilmir. Bu səbəbdən hətta gecikmiş məktubları da heyət üzvlərinin hamısı ala bilmir. Bu isə öz növbəsində haqlı narazılıq və giley-güzar doğurur.

Güman edirəm ki, rəsmi xarakterli məktub və sənədlərin göndərilmə tarixi barəsində ailələrə xəbər vermək o qədər də çətin iş deyildir. Bu halda əlaqə saxlamaq baxımından çıxılmaz vəziyyətdə qalan və yaxınlarından heç bir xəbər tuta bilməyən ailələrin gətirdikləri məktubları da rəsmi poçta əlavə etmək olardı.

Yeddi nömrəli məlumatda şərh etdiyim beş maddədən ibarət xahişlərin hamısı yenə də öz qüvvəsini saxlayır.

1. İngilis komandanlığı, yaxud hər hansı bir Müttəfiq ölkə komandanlığı vasitəsilə 75 (yetmiş beş) min funt sterlinqdən az olmayan məbləğin dərhal göndərilməsi zərurəti.
2. Lazımı məlumatlarla təmin edilmiş kuryerin təxirəsalınmaz surətdə yola salınması.
3. Mühüm aktların və müqavilələrin (tranzit və s. haqqında) surətlərinin, habelə qəzetlərin göndərilməsi.
4. Gediş-gəliş üçün icazə və pasport vizalarının alınması.
5. Bakıdan və Parisdən Konstantinopolla əlaqə yaradılması.
6. Tiflisdəki Konfransın qətnamə və protokollarının bizə göndərilməsi.
7. Lazım olan malların siyahısı, qiymətlər, ümumən həm ölkəmizin, həm də qonşularımızın iqtisadi vəziyyəti haqqında təfərrüatlı məlumatın göndərilməsi.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
NAZİRLƏR ŞURASININ
CƏNAB SƏDRİNƏ

Cənab Sədr, Sizə çatdırmağı özümə şərəf bilirəm ki, cənab Berlin vasitəsilə bu il sentyabrın 14-də Qafqaz, xüsusən də Azərbaycanın daxili və xarici həyatı ilə bağlı məlumatları özündə əks etdirən, Xarici İşlər Nazirliyinin blankında yazılmış 21 avqust tarixli 2896 sayılı məktubu almışım.

Verilən məlumatların mühüm qisminin artıq müxtəlif qaynaqlardan bizə bəlli olmasına baxmayaraq, bu Nümayəndə heyətinin ölkədə baş verən hadisələrlə bağlı öz hökumətindən aldığı ilk, təfərrüatlı bilgidir; ən başlıcası isə göndərdiyi məlumatlara aldığı ilk cavabdır. Lakin çox təəssüf ki, haqqında söhbət gedən sənədlər və qəzetlər əlavə edilməmişdir. Cənab Sübhanverdixanov onları cənab Atamalıbəyovun şəxsən gətirəcəyini yazır.

Sənədlər və qəzetlər əlimizdə olsaydı onlar haqqında məlumat verilən bir sıra faktların təsdiqi kimi burada yaymaq imkanı əldə edərdik. Həm də məlumat Xarici İşlər Nazirliyinin blankında yazılmasına baxmayaraq, təəssüf ki, möhürlənməyib və imzalanmayıb. Yalnız sondakı qeydin altında Sübhanverdixanovun imzası vardır. Bu baxımdan göndərilən bütün sənədlərin, məlumatların həqiqətən də dövlət sənədlərinə və vəsiqələrinə çevrilmələri üçün, onların lazımı şəkildə tərtib edilmələri arzu olunan, hətta mən deyərdim ki, zəruridir.

Göndərilən məlumatların məzmunu üzərində dayanaraq qeyd etməliyəm ki, 1. Müttəfiqlər. 2. Könüllü Ordu. 3. Qonşularımız-ermənilər tərəfindən indiyə qədər bizə bəslənilən və bəslənməkdə olan münasibət burada gördüyümüz və şahidi olduğumuz münasibətlə üst-üstə düşür.

Müttəfiqlər bizim müstəqilliyimizlə bağlı məsələni nəinki müzakirəyə çıxarmaq, hər şeydən göründüyü kimi, heç bunu etmək belə istəmirlər. Doğrudur, onların nümayəndələri ilə görüşlər və söhbətlər zamanı ayrı-ayrılıqda hər biri bu məsələyə xeyirxahlıqla yanaşdığını nümayiş etdirir, müstəqilliyimizə nail olmaq yolunda atdığımız addımları təqdir edir və rəğbətlerini bildirirlər. Eyni sözləri, həm də daha artıq dərəcədə mətbuat nümayəndələrindən, deputatlardan, iqtisadi və digər təşkilatlardan eşitməli oluruq. Lakin problemimizin uğurlu həlli istiqamətində ən kiçik irəliləyiş baxımından belə vəziyyət iyunda və iyulda (№ 7-8) Sizə göndərdiyim məlumatlarda təsvir olunan şəkildə qalmaqda davam edir.

Daha dəqiq desəm, leytmotiv yenə əvvəlkdir - yəni ümumrusiya məsələsi həll edilənə qədər. Biz bu sözləri çox adamlardan, həm də çox tez-tez eşitməli oluruq. Heç şübhə yoxdur ki, cavablarda Müttəfiqlərin fikirləri, arzuları, planları, qarşılarına qoyduqları tapşırıqlar və s. öz əksini tapıb. Onların bir qismi (İtaliya, Fransa) həqiqətən də vahid Rusiyanın bərpa edilməsini istəyirlər digər bir qismi isə (İngiltərə, Amerika) özlərini sanki bunu istəyirmiş kimi qələmə verirlər. Omskda öz hökumətini quran Kolçakin Rusiyanın Ali hakimiyyəti kimi tanınması haqqında beş dövlət başçısının iyunun 30-da imzaladıqları və artıq Sizə də məlum olan sənəddən sonra bizim mövqeyimiz daha da zəifləyib, məsələnin həlli isə xeyli geriyə atılıb. Səkkiz nömrəli məlumatda da Sizə yazdığım kimi, Nümayəndə heyətimiz əvvəlcə ayrılıqda, sonra isə keçmiş Rusiya ərazisində formalaşmış dikər yeni dövlətlərin Nümayəndə heyətləri ilə birlikdə Kolçakin tanınmasına öz etirazını bildirmişdir. (Həmin məlumat əlavə edilmiş nota surətləri artıq Sizə göndərilmişdir).

Nə Konfrans, nə də Müttəfiq nümayəndələrindən heç biri bizim bu etirazlarımıza cavab verdi. Həm də bütün bunlarla eyni vaxtda Kolçak hökumətinin və Könüllü Ordunun bütün formalarla və bütün vasitələrlə güclü müdafiəsi davam etdirilirdi. Bolşeviklər üzərində növbəti "qələbələr" qazanıldıqca, Müttəfiqlər arasında Rusiyanın bərpasına bəslənən inamlar da artırdı. Həm də qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq yolunda kiçik xalqların azadlıq və istiqlalyyətinin qurban verilməsinə heç bir diqqət yetirilmirdi. Həmin xalqların hüquq və mənafelərini qorumağı isə, güman edirəm ki, böyük dövlətlər öz öhdələrinə götürüblər. Müttəfiqlərin Dağlı Respublikasının süqutuna necə laqeydliklə yanaşdıqlarını göstərmək kifayətdir. Bu süqut bizim ürəyimizi dərin kədər hissi ilə doldurdu, eyni zamanda öz gələcəyimiz barəsində həyəcanlı fikirlərə yol açdı. Mən bu məsələ ilə əlaqədar ingilis Nümayəndə heyətinin başçısı ser Malletin yanında olanda və ona Könüllü Ordunun Müttəfiqlərdən aldığı silahla bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə həmin silahı bizə dinc yerli əhaliyə qarşı çevirdiyini söyləyəndə, Şimali Qafqaz respublikasının ərazisini işğal edəndən sonra Könüllü Ordunun bizim üzərimizə hücumu keçəcəyini bildirəndə, o cavabında dedi ki, Denikin Müttəfiqlər tərəfindən müəyyənləşdirilmiş xətti keçə bilməz. Odur ki, bizim və Gürcüstanın təhlükəsizliyinə təminat verilir. Dağlı Respublikasının darmadağın edilməsinə gəldikdə isə o, gülümsəndi və mənə Şərqi, xüsusən də Qafqazın bilicisi kimi ingilis Nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilmiş professor Simpsonla görüşməyi təklif etdi.

Mən elə həmin gün adı çəkilən professorun görüşünə getdim. Bütün ingilislər kimi professor Simpsonun da çox üzgünlər bir adam olduğu, həm də Qafqazı müəyyən qədər tanıdığı aşkara çıxdı. O, mənə ərazimiz, əhalimiz, hökumətimizin və Parlamentimizin tərkibi, habelə qonşulara, ilk növbədə isə ruslara və ermənilərə münasibətimiz barəsində ümumi xarakterli bir neçə sual verdi. Cavablarımın hamısını özü üçün qeyd edirdi. Məsələn, suallarından biri belə idi: "Sizin Şimali Qafqaz və Dağıstan əhalisi haqqında fikriniz nədir? Dağlılar öz dövlətlərini qura bilirlərmi?" Mən suala cavab verməyə imkan tapmamış Simpson özü dedi: "Məncə onlar (yəni dağlılar) dövlət qura bilməzlər, çünki hamısı eyni millətin nümayəndələri deyillər, çoxsaylı tayfalara parçalanıblar". "Bəs İsveçrə?" - deyə mən də öz növbəmdə soruşdum. "Doğrudur, lakin orada mövcud olan mədəniyyət dağlılarda yoxdur" - deyə Simpson cavab verdi, sonra isə əlavə etdi: "Əslinə baxanda bir də dağlılar özləri müstəqil dövlət qurmaq istəmir, ona görə də ərazilərinin Könüllü Ordu tərəfindən tutulmasına özləri kömək ediblər". Lakin "Dağıstan sizindir və Denikin sizin ölkəyə gəlməyəcək". "Bu məqsədlə də Vudroop ora göndərilir. O, Könüllü Ordu və bizim oradakı təmsilçilərimiz üçün müvafiq təlimat aparır". Bu zaman mən sözə qarışıb dedim: "Yeri gəlmişkən, əldə olan məlumatlara görə Sizinlər də Könüllü Orduya kömək edirlər..." "Bilirsinizmi, hərbiçilər həmişə öz həmkarlarına xüsusi rəğbətlə yanaşırlar, həqiqətən də bizimkilər Könüllü Ordunun hərəkətlərinə bir az uyublar. Ancaq bundan sonra belə olmayacaq".

Səkkiz nömrəli məlumatımda ümumi söhbətlər barəsində xəbər vermişdim. İndi isə öz qeydlərimdən ayrı-ayrı məqamları təfərrüatı ilə təqdim etməklə Müttəfiqlərin bizim üçün son dərəcə həyati əhəmiyyətə malik məsələlərə neçə yüngüllüklə yanaşdıqlarını əyani şəkildə göstərmək istəyirəm. Onlarla söhbətlərdən biz bir qayda olaraq qeyri-müəyyən təəssüratla ayrılırdıq: ümumi məsələlərin müzakirəsindən kənara çıxmırdılar, konkret xarakterli suallara isə (məsələn, Miryaqub Mehdiyevin iştirakı ilə Amerika nümayəndə heyətinin təmsilçisi Morqentuadan Müttəfiqlərin bizi tanıyıb-tanımayacaqlarını soruşdum) ya ümumi cavablar verir, ya da susurdular. Mənə elə gəlir ki, onlar artıq müəyyən qərara gəliblər. Lakin sadəcə olaraq nəzakətlilik xatirənə hələ həmin qərarı açıq şəkildə demirlər. Ancaq onu da düşünürəm ki, məsələ təkcə nəzakətlilikdə deyil, çünki siyasi vəziyyət elə mürəkkəb və qarışıq bir şəkildə düşüb ki, indiki vaxtda Müttəfiqlərin özlərinin Rusiyanın və onun tərkibindən ayrılmış hissələrin gələcəyi ilə bağlı hər hansı qərarının olması ehtimalının özü məndə şübhə doğurur. Görünür, hər şey Kolçak, Denikin və Yudenic ordularının uğurlarından asılı vəziyyətə düşüb.

Digər tərəfdən, Müttəfiqlərin özlərinin də kifayət qədər işləri var. Versalda Almaniya ilə imzalanmış müqavilə artıq, necə deyirlər, çat verib, çünki həmin müqavilə "nifrət bəslənən" bu dövlətin yenidən güclənəcəyi fikrini təlqin etməkdədir.

Beləliklə, Versal müqaviləsi yeni (alman) Avstriyası ilə Almaniyanın tez birləşmə imkanını diqqətdən yayındırmışdır. Almaniya isə öz növbəsində bundan istifadə etmiş və Konstitusiyasının 62-ci maddəsində belə bir ehtimalın mümkünlüyünü nəzərə almışdır. Həmin diqqətsizliyin "islah edilməsi" üçün bir ay vaxt tələb olundu. Bütün təzyiqlər və əl atıldı və belə bir şəraitdə Almaniya Konstitusiyasının yuxarıda xatırladığım 62 - ci maddəsi ləğv olundu. Tanınmış mətbuat orqanları bir ağızdan və yorulmadan təkrar edirlər ki, Almaniya öz üzərinə götürdüyü təhəvvülləri yerinə yetirməyəcək, almanlar bolşeviklərlə, İtaliya və Yaponiya ilə gizli siyasət aparırlar. Doğrudan da "EL, tempo" adlı italyan qəzetində Almaniya ilə Yaponiya arasında bağlanmış gizli müqavilənin mətni çap olunmuşdur. Yaponiya nümayəndələri hələlik belə bir sənədin mövcudluğu faktını inkar edirlər. Daha sonra diqqətinizə çatdırmalıyam ki, Amerikada Versal müqaviləsinin əleyhinə böyük bir kampaniya başlatılmışdır. Burada əvvəllər Almaniyanın müstəmləkələri olmuş Şan-Tunq və Kia-Çaunun indiki müqavilənin şərtlərinə görə Yaponiyaya verilməsinə kəskin etirazlar bildirilir. Amerika Senatı bu şərtlərlə razı deyil, həmin ərazilər Çinə qaytarılmalıdır. Senatda Vilson layihəsi ilə bağlı Millətlər Cəmiyyətinə qarşı güclü bir qruplaşma da fəaliyyət göstərməkdədir. Ola bilsin ki, yalnız Vilsonun nüfuzu nəticəsində həmin layihə qəbul ediləcəkdir. Lakin bu zaman sənədin bəzi dəyişikliklərə uğrayacağı da istisna olunmur. Bütün hallarda kiçik xalqlar üçün yeni olan bu Müəssisə-Millətlər Cəmiyyəti hələlik ölü doğulmuş uşağa oxşayır. Kimin və nə zaman ona nəfəs verəcəyi bəlli deyil, Fransada, İtaliya və Almaniya da elə bil hətta bu Cəmiyyətin mövcudluğunu da unutmuşlar. Bu ölkələrin hər birinin daxili xarakterli ağırlı yerləri var - bunlar get-gedə artan bahalıq, pulun məzənnəsinin aşağı düşməsi, artıq böhran deyil, həqiqi yanacaq aclığı səviyyəsinə çatmış kömür qıtlığıdır. Bir çox yerlərdə nəinki fabrik və zavodlar dayandırılır, hətta hərəkətdə olan marşrutlardakı qatarlarda parovozların və vaqonların sayı azaldılır.

Fransa və İngiltərə seçkilər ərəfəsindədir. Hər cür ümumi, daha çox isə partiya mövqeli və şəxsi xarakterli mülahizələr hökumət idarəçilərini bir sıra hallarda mövcud kursu dəyişməyə həm də daha çox tamamilə əks istiqamətə dəyişməyə məcbur edir.

Məsələn, bu mülahizələrin təsiri və ictimai fikrin təzyiqləri altında İngilis hökuməti qəti şəkildə Rusiyadakı antibolşevik təmayüllü qüvvələrə yardım göstərməyin əleyhinə çıxdı və indi öz hərbi qüvvələrini hər yerdən geri çağırır. Başqa sözlə desək, Sülh Konfransı tərəfindən bəyənilmiş hərəkətlər planı ilə kökündən fərqlənən bir addım atır. Sülh Konfransının özünə gəldikdə isə o, Müttəfiq Dövlətlərə deyil, yalnız "məğlublara" qarşı güclüdür. Macarıstanın üzərinə hücumu keçmiş "müttəfiq" Rumıniyanın nümunəsi dediklərimi bir daha təsdiq edir. Müttəfiq Dövlətlərin Konfransa münasibətini şair Qabriel d'Annunzio başda olmaqla italyan əsgərlərinin Fiume şəhərini zorla (sic!) ələ keçirmələri əyani şəkildə göstərir. Sülh Konfransı isə bu şəhəri

Yuqoslaviyaya verməyi nəzərdə tuturdu. Zahirən bu d'Annunzionun "macərəsi" təsiri bağışlayır, lakin hamı bir nəfər kimi heç bir şübhəyə yer qoymadan bildirir ki, d'Annunzionun bu "macərəsi" İtalyan xalqı və İtaliya hökuməti tərəfindən bəyənilir. Hər halda, şair-fatehin partizanlarının sayı günbəgün artır, onların sırasında artıq krala qohumluğu çatan şahzadə də var. Yeri gəlmişkən, indi həmin şahzadə polkovnik Qabbanın hərbi missiyası ilə birlikdə Bakıya gəlmişdir. Bu da Sizə xalqların Sülh Konfransı! Qeyd edim ki, get-gedə Konfrans özü də tədricən arxa plana keçməyə başlayır. Yanvarda onun açılış prosesində fəaliyyət göstərən hökumət başçılarından hələlik yalnız Klemanso öz yerində möhkəm oturub. Digər Müttəfiq Dövlətlərin təmsilçiləri (Lloyd Corc, Tittoni, Lansinq və Makino) artıq çıxıb getmiş və ikinci dərəcəli adamlarla əvəz olunmuşlar. Bütün bunlar azmış kimi bu günlərdə qəzetlərdə Konfransın orqanının - Beşlər Şurasının (up sonseil sereme) tərkibdə dəyişilmə, hətta ləğv olunma ehtimalı barəsində yazmışdılar. Qeyd edilir ki, Beşlər Şurası daha iki həftə - yəni oktyabrın ortalarına qədər öz iclaslarını keçirəcəkdir. Bundan sonra Şuranın Müttəfiq Dövlətlərin Parisdəki səfirlərinin Məclisi ilə əvəz olunacağı gözlənilir. həmin məclis "ad hoc", yəni qeyri-müntəzəm şəkildə toplaşacaqdır. Məclisin toplaşma yeri kimi London göstərilir.

Bütün bunlar, ola bilsin ki, yalnız layihədir. Lakin Avropanın xarici siyasətinin istiqamətində dönüş olacağı şübhəsizdir. Kabinə dəyişiklikləri çox ehtimal ki, uzun müddət gözləməyə məcbur etməyəcəkdir. İngiltərənin Nazirlər Kabineti ilə bağlı artıq bu istiqamətdə müəyyən rəy mövcuddur. Həm də Balfurun yerinə Lord Kerzonun xarici işlər naziri olacağı söylənilir.

Əlbəttə, düşünmək olar ki, yeni şəxslərin gəlişi ilə bizim üçün başqa, bəlkə indikindən daha münasib bir şərait yaranacaqdır. Lakin hələlik vəziyyətimiz o qədər də ürəkaçan deyildir. İngilis Komandanlığının nümayəndələri Erivan quberniyasında və Kars vilayətində yerli müsəlman əhaliyə qarşı ədalətsiz hərəkətlərəgöz yumurlarsa, tədbir görmək bir yana qalsın, açıq-aşkar şəkildə yanlışlığa yuvarlanaraq hər şeydə müsəlmanları günahlandırırırlarsa, burada da kiçik xalqlara münasibətdə də eyni ehtiyatlı, gözləmə münasibəti, eyni cahillik və xəbərsizlik şəraiti hökm sürür.

Ölkəmizlə bağlı siyasət nəinki bizim iştirakımızla yürüdülmür, əksinə, bir sıra hallarda həmin siyasətin təzahürləri çox çətin anlaşılan şəkildə meydana çıxır. Məsələn, Azərbaycanda ingilis hərbi qüvvələrinin İtalyanlarla əvəz olunması haqqındakı xəbər bu qəbildən idi. Bu barədə Sizə özümün səkkiz nömrəli məlumatımda yazmışdım. Göstərmişdim ki, İtalyanları belə bir addıma sövq edən səbəb qətiyyəni bizi Könüllü Ordunun, yaxud bolşeviklərin təcavüzkar hərəkətlərindən qorumaq deyil, ölkəmizdən gözlənilən iqtisadi mənfəətdir. Bu, tamamilə aydın bir məsələ idi və İyunun 18-də, səhər yeməyinə çağırduğumuz cənab Valeri bir daha təsdiq etdi ki, İtalyanlıların təşəbbüsü uğursuzluqla nəticələnib, çünki onlar Qafqazda hərbi qüvvələr saxlamaq iqtidarında deyillər. Bütün bunlardan sonra, ehtimal ki, İtalyanlara ölkəmizə gəlməyi təklif edən İngilislərin hansı məqsədləri güddükləri bizim özümüz üçün də qaranlıq qalır.

Bütün bunlara baxmayaraq bizdə belə bir fikir yaranmışdı ki, İngilis hərbi qüvvələri ölkəmizdə qalmaqda davam edəcəklər. Lakin sonradan məlum olduğu kimi, bu qənaətimizdə yanlışlığımız aşkara çıxdı. Təkcə biz yox, digər Zaqafqaziya Respublikalarının - Gürcüstanın və Ermənistanın təmsilçiləri də gümanlarında aldanmışdılar. İngilis Nümayəndə heyətinin üzvləri ilə şəxsi görüşlərimizdə də heç bir şey aydınlaşdırma bilmədik. Yalnız bir məsələni öyrənə bildik ki, hərbi qüvvələrin çağırılması barəsində artıq İngilis hökuməti qərar qəbul edib. Onda biz, gürcülər və ermənilər bir yerə toplaşdıq, müzakirələr apardıq, Sülh Konfransına və Müttəfiq Dövlətlərin hər birinə ayrılıqda müraciət etmək və Respublikalarımızın taleyi həll olunana qədər müttəfiq hərbi qüvvələrinin Konfrans tərəfindən ölkələrimizdə saxlanması barəsində xahiş etmək qərarına gəldik. Hər üç Nümayəndə heyəti sədrlərinin imzası ilə belə bir müxtəsər xahiş ərizəsi avqustun 28-də hazırlanaraq təqdim edildi. Lakin indiyə qədər heç bir cavab almamışıq.

Hazırkı məlumatın bu hissəsini başa çatdırmaq üçün Fransanın Xarici İşlər Naziri Pişonun Parlamentin deputatı cənab Monzinin sorğusuna verdiyi cavaba əsaslanmaq və onu da yazdıqlarıma əlavə etmək istəyirəm. Cənab Monzi Xarici İşlər Nazirinə sorğusunda Fransanın Qafqaz Respublikalarına, xüsusən də Azərbaycana və Gürcüstana münasibəti ilə maraqlanmışdır. Pişon adını çəkdiyim deputatın sorğusunun bütün bəndlərinə çox tezliklə cavab vermişdir. Yeri gəlmişkən, deputat de Monzi Fransa Dəniz Liqasının (Ligui Navale Franağaise) tərkibində yaranmış xüsusi Fransa-Qafqaz Komitəsinə rəhbərlik edir. Bu Komitənin fəaliyyətində bizim (cənab Məhərrəmov, cənab Mirmehdiyev və cənab Hacıbəyov) və gürcülərin (cənab Qobeçia, knyaz Sumbatov və knyaz Avalov) nümayəndələri iştirak edirlər. Hazırda adlarını çəkdiyim şəxslərin iştirakı ilə Fransa-Qafqaz Komitəsində nazir Pişonun cavabı (həmin cavab

"Le temps" qəzetindən götürülərək çap edilmişdir və bu məlumata əlavə olunur. (Əlavə № 2) münasibəti ilə Parlamentdəki çıxışının proqramı üzərində iş gedir. Artıq faktiki mövcudluğumuza baxmayaraq Fransa hökuməti bizi nə faktiki, nə də hüquqi cəhətdən tanıyır. Baxmayaraq ki, onlar bizə rəğbətlə yanaşırlar, bizimlə ticarət aparmaq, ümumiyyətlə, iqtisadi əlaqələr qurmaq istəyirlər...

Başqaları da bizə eyni şəkildə yanaşırlar. Lakin öz fikirlərini bildirmirlər. Daha dəqiq desəm onların cənab Pişon kimi öz rəylərini ifadə etmək imkanı olmayıb. Düşünməyə əsas var ki, bu münasibət Rusiyada vəziyyət aydınlaşana, daha doğrusu, bolşeviklərin müqaviməti qırılana qədər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan hərəkət planının (mən onu ümumi qərar adlandırmağa çətinlik çəkirəm) nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Ona

görə də yeni respublikalardan yalnız bolşeviklərə qarşı fəal mübarizə apararı, yaxud bu işə ümumən fəal şəkildə yardım göstərəni rəğbət görə bilər. İndi Estoniya belə bir əlverişli vəziyyətdədir. Bu respublikanın təmsilçiləri bir müddət yuxarıda adını çəkdiyim həmin Pişonun etimadını qazanmışdılar və nazir onlara başa salmışdı ki, buna görə (bolşeviklərə qarşı çıxmaq nəzərdə tutulur - tər.) Estoniya Respublikası müstəqilliyinin tanınacağına ümid bəsləyə bilər. Yeri gəlmişkən, cənab Pişon deyəsən, yalnız adamları nəyəsə ümidləndirməkdə səxavətlidir. Məsələn, hələ biz bura gələndə qədər o, N. S. Çxeidzeyə bildirmişdi ki, Gürcüstanın məsələsi çox aydın və sadədir. Lakin onun Gürcüstanı və bizə münasibətini əks etdirən fikirlərini oxuyun (əlavə № 2). Müttəfiq Dövlətlərin (Alliees) xatırladığım ümumi planı onların əsas nümayəndələrinin hələlik bizimlə birbaşa ünsiyyətdən çəkinmələrinin başlıca səbəbidir. Bu cür görüşlər keçirmək barəsində fikirlərimi ayrıca məktublarla cənab Pişona, Klemonsoya, Balfura və başqalarına çatdırmışam. Digər şəxslər də eyni məsələ ilə bağlı bir neçə dəfə onlara müraciət ediblər. Hətta Balfurdan (katibi vasitəsilə) məktub almışam ki, o həddindən artıq məşğul olduğuna görə hələlik məni qəbul edə bilmir və buna görə də üzrxahlığını bildirir. Yenə də həmin Balfur hər dəfə Nümayəndə heyətindən aldığı məktublara, Sülh Konfransına müraciətlərimizin surətlərinə, habelə Konfransa təqdim etdiyimiz Memorandum mətnlərinin nüsxələrinə görə öz yazılı minnətdarlığını yetirir. Sülh Konfransının baş katibliyi də eyni ilə bu cür hərəkət edir. Bir sözlə, onlar hamısı nəyi isə gözləyirlər və hələlik müstəqillikləri tanınmayan kiçik xalqların təmsilçilərinin burada olmalarına dözürlər.

Biz də dözürlük və gözləyirik. Görünür, keçmiş Rusiya ərazisində yaranmış yeni respublikaların Sülh Nümayəndə heyətlərinin hamısının bizimlə eyni vəziyyətdə olması müəyyən təskinlik əhali-ruhiyyəsi yaradır. Belə bir vəziyyətdə çıxış yolu, kömək və yardım aramaq olduqca təbiidir. Lakin harada və kimin timsalında? Bizim xalqın müstəqil mövcudluq hüququ şübhəsizdir! Biz bu barədə mümkün olan hər yerdə danışırıq və yazırıq. Lakin tək bizim söylədiklərimiz azdır. Çünki görürük ki, bizdən daha çox tanınan, daha mütəşəkkil olan, hətta müstəqil mövcudluq təcrübəsinə malik xalqlar da özlərinə yalnız müttəfiqlər deyil, himayədarlar, protektoratlar, mandat sahibləri axtarırlar və həmin mövqedən çıxış edərək bu və ya digər güclü dövlətə doğru istiqamət götürürlər.

Bu istiqamət məsələsi növbəti vacib və həyati əhəmiyyətli bir məsələ kimi həmişə qüvvə və zəruriliyini saxlamışdır. Bizim Nümayəndə heyətimiz hələ Konstantinopolda olarkən həmin mövzunu döndə-döndə müzakirə etmişdir. Eyni məsələ ilə burada da ardıcıl məşğul oluruq.

Kimə doğru istiqamət götürməli?

Bir neçə iclas boyu davam edən müzakirələrdə İngiltərəyə və gələcək Rusiyaya doğru ehtimalı istiqamət məsələsini araşdırdıq. Yol verilə biləcək mənhus səhvən nə kimi saysız-hesabsız fəlakətlərə meydan açacağını nəzərə alaraq Nümayəndə heyəti belə qənaətə gəldi ki, biz Millətlər Cəmiyyətinə müraciət etməliyik və artıq o özü mandat alacaq ölkəni müəyyənləşdirməlidir. həm də bu zaman biz məsələnin müzakirəsini özümüzün və gürcü Nümayəndə heyətinin birgə məclisinə çıxarmaq təklifini zəruri saydıq. Gürcülər bu qərarımızla razı olduqlarını bildirdilər.

Lakin müəyyən vaxt keçdikdən sonra Məmməd Həsən Hacınskinin təklifi ilə Nümayəndə heyəti yenidən eyni məsələnin üzərinə qayıtdı. Bu dəfə artıq müəyyən təkliflə İngiltərəyə müraciət etmək və ondan məlum dövr ərzində Azərbaycanın idarəçiliyi mandatını öz üzərinə götürməsinə xahiş etmək təklifi irəli sürülürdü. həm də təklifi irəli sürərkən Hacınski dərhal Londona getmək, orada birmənalı şəkildə bu qərarımızı ingilis hökumətinə çatdırmaq, İngiltərənin razılığı alındıqdan sonra isə Millətlər Cəmiyyətinə müraciət etmək ideyası ilə çıxış etdi. Belə olan təqdirdə Cəmiyyətin də öz növbəsində mandatı İngiltərəyə verəcəyi təbii sayılır. Bu təklifi prinsipial şəkildə qəbul etməklə bərabər Nümayəndə heyəti həmin məsələ ilə bağlı əvvəlcə buradakı ingilis təmsilçiləri ilə danışıqlar aparmağı zəruri saydı. Yalnız bundan sonra Nümayəndə heyətinin üzvlərindən bir nəfər Londona ezam edilə bilər və əgər zərurət yaransa, daha sonra bizim təmsilçimiz (çox güman ki, "sədr" nəzərdə tutulur - tərç.) ora gedəcəkdir.

Bu qətnamə gürcü Nümayəndə heyəti ilə keçirdiyimiz birgə iclasda nəzərdən keçirildi. Mandatla əlaqədar İngiltərəyə müraciətdən imtina edən gürcü nümayəndələri bu ölkə ilə daha sıx əlaqə saxlamaq və onun təmsilçiləri ilə daha tez-tez görüşmək məsələsində bizimlə həmfikir olduqlarını bildirdilər. Nümayəndələrin Londona göndərilməsinin hələ vaxtı çatmamış məsələ olduğu qənaətinə gəldi. İngilis nümayəndə heyətinin tərkibində baş verən dəyişikliklər, habelə cənab Balfurun və ser Malletin hələlik burada olmamaqları bizi ingilislərə müəyyən dərəcədə yaxınlaşmaq imkanından məhrum edir. Yeri gəlmişkən, Lloyd Çorc kabinetinin ehtimal olunan süqutu yeni sürprizlər doğura bilər.

Bu günlərdə Gürcüstan nümayəndə heyətinin üzvü Qvardcaladze Londondan qayıdacaq. Onun gətirdiyi məlumatlara əsaslanaraq İngiltərə paytaxtına getmək zərurətini bir daha müzakirə edəcəyik.

İngilislərin ölkəmizə necə münasibət bəslədikləri, onların təklif olunan mandatı götürüb-götürməyəcəkləri məsələsi hələlik bizim üçün qaranlıq qalsa da, özlərinin gələcək Rusiyanın adından danışmaq və hərəkət etmək səlahiyyətinə malik olduqlarının, düşünənlərinin baxış və münasibətləri bizdə heç bir şübhə doğurmur.

İndiyə qədər onlar özbaşına yaranmış "Rus məclisin"də "birləşmişdilər". Bu "Məclis" in tərkibi keçmiş nazirlərdən və səfirlərdən ibarətdir. Lakin Müttəfiq Dövlətlər Kolçakı tanıdıqdan sonra burada "Rus

Nümayəndəliyi" meydana çıxdı. Onun tərkibinə Kolçakın təyinatı ilə Lvov, Sazonov, Çaykovski, Maklakov və Savinkov daxilidilər. Hələlik onlar fəaliyyətlərini heç nə ilə bürüzə verməyiblər. Lakin demək olar ki, bütün üzvlər birmənalı şəkildə Sazonovun əleyhinə çıxırlar. Bu barədə Kolçaka da məlumat verilmişdir. Biz onların heç biri, ümumiyyətlə, burada yaşayan rusların heç biri ilə ünsiyyət saxlamırıq. Lakin bununla belə onların heç biri müstəqillik cəhdlərimizlə əlaqədar öz hiddət və narazılıqlarını gizlətmirlər. Hamı öz payını alır, lakin gürcülərə hamıdan çox düşür. Yeri gəlmişkən, bizim ünvanımıza belə sözlər eşidilir ki, müstəqil Azərbaycan şüarını yalnız biz ziyalılar irəli sürürük. Sadə azərbaycanlılar isə guya Rusiyadan ayrılmaq istəmirlər. Çünki onlar Rusiyanı sevirlər. hər halda, bütün bu "nümayəndələr" özlərinin "vahid və bölünməz Rusiya" atlarının belində çox bərk oturublar və utanmadan bildirirlər ki, onlar həqiqi Rusiya torpaqlarının bir qarışını da heç kəsə güzəştə getməyəcəklər. Polşa üçün istisnaya yol verilir, müstəqilliklərini elan etmiş qalan respublikalar isə təkrarən gələcək Rusiyanın tərkibinə daxil olmalıdırlar. Əslində Polşa da tam şəkildə, özünün bütün əraziləri ilə müstəqilliyinə qovuşmuş, onun torpaqlarından Şərqi Qalitsiya, Xomek quberniyası və Volın Rusiyanın tərkibinə daxil edilir. Böyük dövlətlərin Finlandiyanın dövlət müstəqilliyini fakt kimi qəbul etmələrinə və artıq bu ölkəyə öz diplomatik nümayəndələrini göndərmələrinə baxmayaraq hətta Finlandiya da tanınmır. Cənab Denikin isə bütün bunların əleyhinə öz etirazını bildirir. Yeri gəlmişkən, noyabrın 23-də yeni respublikaların Nümayəndə heyətləri təmsilçilərinin görüşündə ortaya çıxan Yenilik: deyildiyinə görə, Denikin Ukraynanı ələ keçirmək və özünü Skoropadski sayacağı (a la) getman elan etmək istəyir. Elə həmin yığıncaqda da belə bir fakt təsdiq olundu ki, Finlandiya, Estlandiya (Estoniya - tərc.) və Latviya respublikaları Konfederasiya yaradırlar, artıq bolşeviklərlə barışıq imzalanması - yəni hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında danışıqlara giriblər.

Daha hansı imkanlar ortaya çıxa bilər? Bunları ehtimal etmək belə çətindir. Lakin vəziyyətin ötən hər gün ərzində daha da mürəkkəbləşməsi və qəlizləşməsi faktıdır. Ən çətin və qaranlıq məsələlərdən biri kimi rus məsələsinin müzakirəsini hər vasitə ilə uzatmağa çalışan Antanta da bu faktı nəzərə alır. Çətin ki, indiki Konfrans həmin məsələ ilə məşğul olsun! Qəzetlərin də yazdığı kimi, daha çox ehtimal olunan variant Konfransın rus və türk məsələsini Millətlər Cəmiyyətinin müzakirəsinə verməsidir. Həmin cəmiyyətin iki aydan sonra fəaliyyətə başlayacağı ehtimal edilir. Konfrans özü isə, necə deyirlər, ya yerli-dibli buxarlanacaq, ya da uzun müddətə buraxılacaq. Konfransı tam cəsarətlə "sülh Konfransı" adlandırmamaq olar. Çünki Almaniya və Avstriya ilə "sülh" müqavilələrinin bağlanmasına, əvvəlcə Bolqarıstanın, sonra isə Macarıstanın növbədə dayanmasına baxmayaraq hələlik sülhdən heç bir əsər-ələmət yoxdur.

Türkiyə ilə sülh də hələlik görünür. Lakin Türkiyənin bölünməsi ilə çox canfəşanlıqla məşğul olurlar. Anadoluda başlanan milli hərəkət hamını bir qədər qayğılandırır. Burada mətbuatın türklərə münasibətdə ənənəvi sərt tonu sanki get-gedə zəifləyir və hətta daha xoş münasibətlə əvəz olunur. Məlum səbəblərə görə təfərrüatları varmıram. Onlar barəsində Məmməd Həsən Hacinski Sizə məlumat verəcək.

Lakin məsələnin ermənilərlə bağlı hissələri üzərində dayanmalıyam. Mən artıq Türkiyə erməniləri ilə (Poqos Nubar) Qafqaz ermənilərinin birləşdiklərini və əlbir fəaliyyət göstərdiklərini yazmışam. Bu qonşularımız - ermənilər üçün çox vacib şərtidir. Onların buradakı təmsilçiləri Qafqaz hüduqlarını aşan ümumerməni mövqeyindən çıxış edirlər. Onlar Qafqaz erməniləri ilə Türkiyə ermənilərinin taleyini sıx birləşdirərək bizimlə və gürcülərlə hər hansı bir kontaktda olmağı, az qala lüzumsuz hərəkət sayırlar. Yol genişdir, ideallar-nəciədir! Axır ki, əyib bildikləri Türkiyə onlar üçün indi "miskin nəhəngdir" (guantite negligible). "Sizi məhdud Qafqaz maraqları məşğul edir, bizim isə bütün erməni xalqının, bütün birləşmiş Ermənistanın mənafeyi ilə bağlı qayğılarımız var" - deyər Aqaronyan bildirir. O əmindir ki, bu cür bəyanatları ilə "Avropada və Amerikada", habelə "Alliees"-in Müttəfiq Dövlətlərin təmsilçiləri arasında özlərinə rəğbət qazanacaqdır. Əslində o, çox da yanılmır, çünki Müttəfiqlərin az-az nümayəndəsi bizdən ermənilər barəsində soruşmur. Hamısı da bir nəfər kimi onlarla sülh şəraitində yaşamağı məsləhət görürlər. Erməni ziyalıların Avropa mərkəzlərində yarım əsrdən çox davam edən fəaliyyəti, onların hər yerdə malik olduqları böyük sərvət, bütün cəbhələrdə iş görmək bacarıqları, adlı-sanlı şəxsləri öz tərəflərinə çəkmək məharətləri, Amerikadakı varlı həmtayfaları - bütün bunlar erməni həyatının, xüsusən də bu həyatın son dövrlərdəki (onların üzərində dayanmıram) faktları ilə əlaqəli şəkildə erməniləri daha da tanıtmış, onlara rəğbətli münasibət formalaşdırmışdır. Bu onların böyük plyusudur və hələlik həmin plyus erməniləri onlara xas və hamıya da bəlli olan minuslardan qoruyur. Azərbaycan və Gürcüstan xalqlarının (ola bilsin ki, hətta erməni xalqının) mənafevləri naminə biz hələlik bütün bunlarla hesablaşmalı oluruq, erməni təmsilçiləri ilə əlaqələrimizi nəinki kəsirik, əksinə, hətta onlara yardımçı olur və bir sıra hallarda əlbir hərəkət edirik. Biz yalnız onların (Qafqaz ermənilərinin) bütün nümayəndələri ilə görüşməklə kifayətlənməmişik, gürcülər və dağlılarla birgə atığımız addımlarda bəzən qabaqcadan mənfi cavab alacağımızı bildiyimiz halda yenə də erməniləri də dəvət etməyi özümüzə borc saymışıq. Məsələn iyun ayında, bizim təşəbbüsümüzlə Konfrans qarşısında Qafqaza xüsusi nümayəndə heyəti göndərmək məsələsinin qaldırılması (bu Dağlılar Respublikasının süqutundan sonra olmuşdu) ilə əlaqədar Konfransa müraciət müzakirə olunurdu. Biz yığıncağa erməniləri də dəvət etmişdik. Qarışıq komissiyanın (cc. Hacinski, Mehdiyev, Avalov, Qvardçaladze, Bammətov və Xazralov) məsələyə mənfi münasibəti nəticəsində yığıncaq nəticəsiz başa çatdı. Yeri gəlmişkən, ermənilər komissiyanın işində iştirak etməkdən qəti şəkildə boyun qaçırdılar.

Daha sonra gürcü, dağlı və erməni Nümayəndə heyətləri Sədrlərinə göndərdiyim xüsusi məktubla onlara Konfrans tərkibində Qafqaz işləri üzrə ayrıca bir komissiya yaradılması vaxtının çatdığını və bu məsələ ilə bağlı müraciətimin zəruri olduğunu bildirdim. Əvvəlcədən fikir mübadiləsi aparmaq üçün cənab Sədrləri avqustun dördündə yanıma dəvət etdim. Aqaronyandan başqa bütün Sədrlər gəldilər. O yerinə doktor Oqancanovu göndərmişdi. Sonuncu isə öz növbəsində bildirdi ki, onun gəlişinə qədər bizim gürcülər və dağlılarla bir sıra müştərək iclaslarımız keçirildiyindən o, yalnız məlumat almaq məqsədi ilə təşrif buyurub. Yəni müvafiq səlahiyyəti olmadığı üçün özü heç bir şey danışmayacaq, yalnız bizim dediklərimizi qeyd edəcək. Yığıncaq mənim irəli sürdüyüm təklifin hamı tərəfindən qəbul olunması ilə başa çatdı. Ermənilərə öz fikirlərini bildirmək üçün vaxt verdik. Avqustun 13-də bu məsələ ilə bağlı fikir mübadiləsi aparmaq üçün Aqaronyandan onun yanında toplaşmaq barəsində təklif aldım. Eyni gündə biz gürcülərlə və dağlılarla birlikdə cənab Vodropu çaya dəvət etmişdik. Sən demə, həmin səhər ermənilər Vodropun yanında olmuş və Vodropa bizim onları toplaşacağımız çay süfrəsinə dəvət etmədiyimizi deyibmişlər. Vodropun katibi Vayt telefonla məndən erməniləri də çay məclisinə çağırmağımızı xahiş etdi ki, birlikdə söhbət aparmaq imkanımız olsun. Təyin olunmuş vaxta təxminən bir saat qalmışdı. Lakin buna baxmayaraq mən dərhal erməniləri dəvət etdim. Onlar müxtəlif bəhanələrlə boyun qaçırdılar. Nəticədə Vodropla keçirəcəyimiz çay məclisi baş tutmadı. Təyin olunmuş vaxtda Çxeidze gəldi. Biz heç bir şey olmayıb kimi birlikdə ermənilərin (cc. Aqaronyan, Papacanov, Kaçaznuni) yanına, toplantıya getdik. Burada mənim qaldırdığım Qafqaz işləri üzrə komissiya məsələsi müzakirə olunarkən fikir mübadilələri əsasında ermənilər bizə aşağıdakı üç sualı verdilər: 1. Sizin Qafqaz və Türkiyə Ermənistanından ibarət birləşmiş Ermənistanına münasibətiniz? 2. Sərhəd və ərazi xarakterli bütün mübahisəli məsələlərin burada - Sülh Konfransında qəti şəkildə həll olunması zəruriliyini etiraf edirsinizmi? 3. İngilis qoşunlarının Qafqazdan çıxarılmamağı haqqında Konfransa müraciəti zəruri sayırırsınızmi?

"Bütün bunlar bizim üçün son dərəcə vacib məsələlərdir və həmin məsələlərlə əlaqədar Sizinlə razılığa gəlməyincə, komissiya yaradılması haqqında Konfransa birgə təklif vermək fikrinə qoşulduğumuz çox çətindir. həm də bir məsələni dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır: həmin komissiya nə iş görəcək, yəni hansı məsələlərə baxacaq?" (Kaçaznuni). "Biz tək deyilik, özümüzün Türkiyədəki qan qardaşlarımızla həyatı tellərlə bağlanmışıq. Bizim birləşmə məsələmizə neçə münasibət bəslədiyinizi bilmək son dərəcə zəruridir. Biz müstəqil Azərbaycanın və müstəqil Gürcüstanın mövcudluğunu etiraf edirik. Siz də vahid Ermənistanın mövcudluğunu etiraf edin. Bizdən və Türkiyədəki qan qardaşlarımızdan ötrü bu mənəvi cəhətdən çox əhəmiyyətlidir" (Papacanov). "Əgər biz bu məsələlərdə razılığa gəlməsək, onda nəinki sizinlə birlikdə belə bir komissiya yaradılması ilə əlaqədar Konfransa müraciət edəcəyik, əksinə, həmin komissiyanın yaradılmamağı üçün çalışacağıq" (Kaçaznuni).

Cənab Aqaronyan yoldaşlarının sözlərini təsdiq etdi. Çxendzə ilə mən bildirdik ki, ingilis qoşunlarının Qafqazda qalması məsələsinə razıyıq, lakin digər məsələlərlə əlaqədar öz nümayəndə heyətlərimizlə danışmalıyıq. Beləcə ayrıldıq və qərara gəldik ki, müəyyən vaxtdan sonra daha çox nümayəndənin iştirakı ilə bir daha toplaşaq. Avqustun 15-də bizim Nümayəndə heyətinin binasında mənim sədrliyim altında nümayəndələrin iclası keçirildi. İclasda dörd Qafqaz Nümayəndə heyətinin təmsilçiləri iştirak edirdilər. Mən iclası açaraq onları salamladım və Qafqazın bütün Nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə keçən ilk yığıncaqdan duyduğum məmnunluğu bildirdim. Daha sonra iclasın baxmalı olduğu məsələlərin şərhinə keçdim və yuxarıda xatırladığım üç sualı iştirakçılara çatdırdım. Həmin suallar qabaqcadan ayrı-ayrı nümayəndəliklərdə müzakirə olunmuşdu. Təəccübümə rəğmən həm cənab Çxeidze (ikimizin iştirak etdiyi görüşdə suallar ermənilər tərəfindən bizə verilmişdi), həm də cənab Aqaronyan, daha sonra isə cənab Papaçanov (cənab Kaçaznuni gəlməmişdi, onu Oqançanyan əvəz edirdi) bildirdilər ki, sualları onlar müzakirə üçün verməyiblər. Suallar onların" bizimlə avqustun 13 - dəki söhbətlərindən sonrakı fikirlərinin nəticəsi kimi meydana çıxıb. Ona görə də təxirəsalınmaz məsələ kimi müttəfiqlərin hərbi qüvvələrinin Qafqazda saxlanması barəsində Konfransa müraciəti müzakirə etmək daha yerinə düşərdi. Qərribə mənzərə alınmışdı. Lakin münasibətləri korlamamaq xatirənə biz ermənilərin təklifləri ilə razılaşdıq. Dağlılar Respublikasının nümayəndələri istisna olunmaqla bu təkliflər hamı tərəfindən qəbul edildi. Digər məsələlərin müzakirəsi üçün də belə bir iclas çağırmaq qərara alındı. hərbi qüvvələrin saxlanması ilə əlaqədar xahişin mümkün qədər tez edilməsi lazım bilindi. Bunu hamıdan çox ermənilər özləri istəyirdilər. Lakin təəssüf ki, müraciət mətninin hazırlanması və redaktəsi xeyli vaxt apardı. Nümayəndə heyətlərinin sədrləri daha üç dəfə toplaşmalı oldular. Nəhayət, heç bir motivin əsas gətirilmədiyi müraciət mətni üzərində dayandıq. Çünki ermənilər hərbi qüvvələrin çıxarılmamağının əsas motivi kimi daxili təhlükəni (yəni bizi) biz və gürcülər isə xarici təhlükəni (Könüllü Ordu) nəzərdə tuturuq. Mətn dörd dəfə dəyişdirildi. Sonra müraciətin qol-qanadı sındırılmış redaksiyası ilə məhdudlaşmalı olduq. Müraciət hər üç sədrin imzası ilə avqustun 28-də təqdim edildi (əlavə № 1). O vaxtdan bəri biz görüşməmişik. Lakin bu faktlar öz-özlüyündə çox şey deyir.

Digər təfərrüatları M. H. Hacınski Sizə çatdırır. Məlumatımı ictimai rəyin saxta və çığırqan teleqramlarla daha da qızıqdırılması kimi ənənəvi üsula diqqətinizi cəlb etməklə bitirmək istəyirəm. Bu teleqramlarda ermənilərə qarşı törədilən zorakılıqlardan yorulmadan danışılır. Nümunə olaraq iki gün bundan

əvvəl Erməni məlumat bürosu tərəfindən yayılmış teleqramı əlavə edirəm. həmin teleqramlarda ermənilərin üzərində hücumu keçənlərin pul və silah aldıkları konkret yer kimi Bakı göstərilir (əlavə № 3). Xoşbəxtlikdən bu teleqram ciddi qəzetlərdə çap olunmayıb.

Başqa nümayəndəliklərdən: 1. Gürcü Nümayəndə heyəti ilə siyasi və iqtisadi məsələlərlə bağlı hərtərəfli əlaqələrə maliklik. Həmin məsələləri birgə iclaslarımızda müzakirə edirik.

Dağlı Nümayəndə heyəti müvəqqəti olaraq öz-özünə dağılıb. İndi burada yalnız cənab Çermoev və Əziz bəy Mekker qalıblar. Ölkələrində yaranmış mövcud şərait özündən təəssüf ki, bu Nümayəndə heyəti fəaliyyət göstərmir. İstər heyət istərsə də əlaqələrimiz haqqında cənab Hacinski Sizə daha təfərrüatlı məlumat verəcək.

İngilis-Fars müqaviləsi bağlandıqdan sonra Fars Nümayəndə heyəti buradakı işlərdən tamamilə uzaqlaşdırılıb. Üzvlər dağılıb gediblər. Hazırda Londonda olan yeni xarici işlər naziri Nüsrəd-Dövlənin gəlişini gözləyirlər. Londonda İranın xarici işlər nazirinin şərəfinə verilən ziyafətdə lord Kerzon bu ölkənin ünvanına bir sıra xoş sözlər deyib. Digər Nümayəndə heyətləri ilə də əlaqələrimiz var. Yeri gəlmişkən, sentyabrın 24-də Polşa Nümayəndə heyətinin sədri cənab Dımovskinin və onu müşayiət edən şəxslərin şərəfinə səhər yeməyi verdik. Tədbirdə gürcülər də iştirak edirdilər.

Estoniya, Litva, Ukrayna, Latviya, Belorusiya Nümayəndə heyətləri ilə zəif də olsa, əlaqələrimiz mövcuddur.

Qafqaza yola düşən xarici missiyalarla burada görüşdük. Görüş barəsində onlar qabaqcadan xəbərdar edilmişdilər. Məsələn, Vudropun səfəri ilə bağlı nazir Balford məlumat vermişdi, general Harbordun missiyası ilə əlaqədar isə Amerika Nümayəndə heyətinin birinci təmsilçisi cənab Polk xəbər çatdırmışdı. Bizə qabaqcadan xəbərdarlıq edərək bildirirlər ki, bu missiyaların göndərilməsi hələ Azərbaycan Respublikasının İngiltərə və Amerika tərəfindən tanınması demək deyildir (Bax əlavə № № 4.5).

Cənab Vudrop öz katibləri ilə birlikdə görüşümüze gəldi. Onun katiblərindən cənab Vayt Təbrizdə və Odessada ingilis konsulu olub. Rusca və bizim dilimizdə yaxşı danışır. Cənab Vudrop da yaxşı təsir bağışlayır. O, özünün ölkələrimizə xeyirxah münasibəti barəsində danışdı və bizdən Qafqazın bütün xalqlarının sülh şəraitində yaşamasına imkanımız çatan qədər təsir göstərməyimizi xahiş etdi. O, gürcülər (gürcü dilində danışa bilir) və ermənilərlə də görüşdü. Elə həmin gün də Qafqaza yola düşdü, General Harbord (Naqhoqo) da çox tələsirdi. Ona görə də məni qəbul etməyə vaxtı çatmadığını bildirməkdən ötəri zabitlərindən birini üzrxahlıq üçün yanıma göndərmişdi. Bunun əvəzində isə polkovnik Reylə bir neçə dəfə görüşdüm. Çox ürəyəyatan adamdır. O, Azərbaycana gələcək missiyanın başçısıdır. Polkovniki bütün zəruri materiallarla təmin etdim, ona lazımı məlumatları çatdırdım. Aydın oldu ki, Konfrans, xüsusən də Şimali Amerika Birləşmiş Ştatları bizə və bütünlüklə Qafqaz məsələsinə münasibətini missiya öz işini başa çatdırandan sonra bildirəcək. Missiyanın Qafqazdakı fəaliyyəti üç ay çəkəcək. Polkovnik Reylə birlikdə mən və Hacinski bütün Amerika missiyalarının rəhbəri polkovnik Loqenin yanında olduq. O, bizə lazımı yardım göstərəcəyini bildirdi. Eyni zamanda nümayəndələrimizdən birinin missiyanın tərkibinə daxil olunması ilə bağlı müvafiq sərəncam verəcəyini də vəd etdi. Bu fürsətdən yararlanmaq lazımdır.

Üstəlik də cənab Rey çox xeyirxah adamdır və Kanadanın Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin bizə verdiyi 200 yeşik xəstəxana camaşırını özü ilə aparmağı vəd etdi. Biz həmin camaşırını polkovnikin Parisdən Brestə getdiyi qatarla yola saldıq. Lakin işin tərsliyindən yolda vaqonu ayırmışlar və bizim yeşiklər də missiyanın müxəlləfatı ilə birlikdə amerikalılar hərbi gəmi ilə yola düşənə qədər Brestə gəlib çatmamışdır. İndi həmin yükü Toronto - Batumi xətti ilə yola salmaq qayğısı öz üzərimizə düşür. Hesablamalarımıza görə buna təxminən 5-6 min frank xərcimiz çıxacaq. Bu işi neçə sahmana salacağımız da bizə əlavə qayğı olub. Əlbəttə, yükləri göndərəcəyik. Biz Konstantinopoldan, yuxarıda adını çəkdiyim polkovnik Reydən məktub almışıq. O, yükün ləngiməsi ilə bağlı təəssüfləndiyini bildirir. Eyni zamanda bizi sakitləşdirərək özündə olan dərmanların bir hissəsini hökumətimizə verəcəyini vəd edir. Əgər birdən bu vəd onun yadından çıxmış olsa, müvafiq təsadüf yaranan zaman xatırlatmağınız yerinə düşər.

Fransız hökuməti də Qafqaza öz nümayəndəsini göndərmişdir. Bu şəxs qraf Loris-Melikovun qardaşı oğlu, doktor İv. Loris-Melikovdur. Biz onunla bir gimnaziya oxumuşuq. O, yeddinci sinifdə gimnaziyadan xaric edilmişdi. həmin vaxtdan etibarən demək olar ki, həmişə Fransada yaşayıb. Burada tamamilə fransızlaşmış və indi özünü Fransa vətəndaşı sayır. İnkilab illərində (1905-1906) Peterburqda olub, mərhum Maksim Kovalski ilə birlikdə "Strana" qəzetində çalışıb. Klemansonun dostudur. O, iki dəfə mənə baş çəkib. Sonra mən Məmməd Həsən Haçinski ilə birlikdə onun görüşünə getmişik. Loris-Melikovun dediyinə görə başçılıq etdiyi missiyanın əsas vəzifəsi gələcəkdə bütün Qafqaz xalqlarından ibarət Qafqaz Federasiyasının qurulma imkanları ilə əlaqədar regionu siyasi vəziyyətini öyrənməkdir. O, hər şeyə münasibətdə özünü əsl fransız kimi aparır. Qəlbən isə "vahid və bölünməz Rusiya" tərəfdarıdır. Öz etirafına görə millətçi deyil, bu baxımdan da erməni Nümayəndə heyətinin Parisdəki hərəkətlərini bəyənmir. Dediynə görə hətta bu Nümayəndə heyəti ilə görüşür. Bütövlükdə işgüzar siyasət adamı təsiri bağışlamır. Lakin uğur qazanacağına inanır. Qafqaz respublikalarının müstəqil mövcudluq imkanlarına şübhə ilə yanaşır. Daha dəqiq desəm, bunun tərəfdarı deyil. Yenidən böyük Rusiya yaratmaq, onun fikrincə, daha yaxşı olardı. Səfər marşrutunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirdi. O, artıq bir həftə əvvəl Konstantinopola yola düşüb. Bu şəhərdə 10-12 gün qalmağı nəzərdə tutur. Oradan ya Batumi - Tiflis

- Bakı marşrutunu seçəcək, daha sonra isə Şimali Qafqaza gedəcək, ya da əvvəlcə Novorossiyskə baş çəkib sonra Zaqafqaziya döncək. Birinci marşrutu seçəcəyinə daha çox ehtimal var. Erivanda da olacaq. Çox diqqətçil idi.

Bu yerdə, təəssüf ki, indiki məlumatın tərçibi üçün əvvəlcədən hazırladığım planı pozmalı və sənədi başa çatdırmağa tələsməliyəm. Çünki Hacınskinin yola düşməyinə çox az qalır. Bu müddət ərzində hələ başqa işlərin də öhdəsindən gəlməyə vaxt tapmalıyəm.

Qısa şəkildə Nümayəndə heyəti tərəfindən hazırlanmış və Konfransa təqdim olunmuş aktların (onların fransız və qismən də rus dilində surətləri əlavə edilməklə) adlarını sadalamaqla məlumatı tamamlamaq istəyirəm:

1. Azərbaycanın siyasi vəziyyəti və bizim tələblərimiz (Revendications) haqqında Memorandum. Fransız dilində 2000 nüsxə çap edilmişdir. Onlardan 300 nüsxə yüksək keyfiyyətli kağızda və üzərində xüsusi yazı olmaqla, cildlidir. 1700 nüsxəsi isə nisbətən sadə kağızda çap olunmuşdur. Memoranduma Azərbaycanın sərhədlərinin müfəssəl təsviri, habelə Azərbaycan Respublikasının nəzarəti altında olan ərazilərin və Azərbaycanın iddia etdiyi ərazilərin xəritələri əlavə edilmişdir.

Bu sənəd Konfransa və Müttəfiq Dövlətlərin (Alliees) bütün nümayəndələrinə hər birinə 10 nüsxə olmaqla avqustun 21-də təqdim olunmuşdur. Onun ünvana çatması barəsində qəbz alınmışdır. Sizə 75 nüsxə göndəririk. (rəqəm dəqiq deyil, ehtimal ki, 140 nüsxə olmalıdır. Bu növbəti cümlədən də aydın olur - tərç.). Onların 130 nüsxəsində xəritələr və sərhədlər də göstərilib, 10-da isə göstərilməyib.

2. Eyni Memorandum ingilis dilində, 1500 nüsxə. Bunların 300 ədədi xüsusi qovluqdadır. Əlavə olaraq Amerika və ingilis Nümayəndə heyətlərinə də təqdim edilib.

1000 ədədi Amerikaya yola salınır. 50 ədəd də Sizə göndəririk.

3. Azərbaycan iqtisadi və maliyyə vəziyyəti haqqında broşura. Məmməd Həsən Hacınski yazıb. 2000 nüsxə fransız dilində, 15000 nüsxə isə ingilis dilində çap edilib.

Konfransa və bütün Müttəfiq Dövlətlərin (Alliees) nümayəndələrinə verilib.

İngilis dilində olan nüsxələri Amerikaya yola salınır. Hər iki dildə hərəsindən 50 nüsxə olmaqla Sizə də göndəririk.

4. Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi haqqında broşura. Əkbərağa Şeyxülislamov tərçib edib. Fransız dilində etnoqrafik xəritə və iki diaqramla birlikdə 2000 nüsxə çap olunub.

Konfransa və Müttəfiq Dövlətlərin bütün nümayəndələrinə təqdim edilib.

Tiraj Amerikaya yola salınır. 50 nüsxə də Sizə göndəririk.

5. Konfransa və Müttəfiq Dövlətlərin (Alliees) bütün nümayəndələrinə fransız dilində Memorandumun təqdim olunması haqqında məktubun surəti (Bax. Əlavə № 6).

6. Qars vilayətinin Ermənistan Respublikasına birləşdirilməsi habelə Naxçıvan, Şərur - Dərələyəz, Sürməli qəzalarının və Erivan quberniyasının bir hissəsinin həmin respublikanın idarəçiliyinə verilməsi ilə əlaqədar avqustun 16-19 Konfransa və Müttəfiq Dövlətlərin (Alliees) Nümayəndələrinə təqdim edilmiş etiraz notası (Bax. Əlavə № 7).

7. Azərbaycan və Gürcüstan arasında ittifaq müqaviləsinin surətinin Konfransa və Müttəfiq Dövlətlərin (Alliees) Nümayəndələrinə iyunun 28-də təqdim olunması barəsindəki məktubun surəti (Bax. Əlavə № 8).

8. Xarici İşlər Naziri Cəfərovun 25 avqust tarixli teleqramının surətinin sentyabrın 1-də Konfransa və Müttəfiq Dövlətlərin (Alliees) nümayəndələrinə verilməsi barəsində məktubun surəti (Bax. Əlavə № 9).

9. Sentyabrın 9-da Cəfərovun 26 avqust tarixli teleqramının surəti ilə birlikdə Könüllü Ordunun təcavüzkar hərəkətləri barəsində Konfransa və bütün Müttəfiq Dövlətlərin (Alliees) nümayəndələrinə təqdim olunmuş etiraz notası (Bax. Əlavə № 10).

10. Sentyabrın 10-da İngiltərənin Xarici İşlər Naziri Balfura göndərdiyim (ingilis dilində) məktubun surəti (Bax. Əlavə № 11).

11. Konfransın tərkibində Qafqaz İşləri üzrə Xüsusi Komissiyanın yaradılması barəsində sentyabrın 17-də gürcülərlə birlikdə Konfransa və bütün Müttəfiq Dövlətlərin (Alliees) nümayəndələrinə, təqdim edilmiş ərizə (Bax. Əlavə № 12).

12. İngiltərənin Kosmos kompaniyası ilə ilkin müqavilə layihəsi və məktub (Bax. Əlavə № 13).

13. Amerikalı Maks Rabinovla bağlanmış müqavilənin surəti (Bax. Əlavə № 14).

14. Amerikalı vəkil Çenderlenlə bağlanmış müqavilə (Bax. Əlavə № 15).

İqtisadi xarakterli müqavilələr barəsində Sizə Məmməd Həsən Hacınski daha ətraflı məlumat verəcək.

Amerikalı vəkil Çenderlə 78 müqaviləyə gəldikdə isə, bildirməliyəm ki, müqavilənin hazırlanması ilə bağlı işlər məlumatın yazıldığı dövrlə eyni vaxtda düşdüyündən və eyni vaxta başa çatdırıldığından, mətnin rus dilinə tərcüməsini Sizə göndərmək mümkün olmadı. Bu vəkil Estlyandiyanın (Estoniya nəzərdə tutulur. tərç.), Litvanın, Letoniyanın (Latviya nəzərdə tutulur. tərç.). Habelə Azərbaycanın və Gürcüstanın mənafehlərinin müdafiəsini öz üzərinə götürür. Gürcülər artıq müqavilə imzalamış və pullarını ödəmişlər. Mən onunla işlərimi sabah qurtaracağam. Əlaqələrin yaradılması Amerikada bizim də hər hansı bir adamımızın olması zərurətindən irəli gəlir. Siz 2 nömrəli müqaviləni təsdiq etməlisiniz. Cənab Çendler özünün Amerikadakı fəaliyyəti barəsində

hesabatlar göndərəcək. O, təkid edir ki, bizim və gürcülərin Nümayəndə heyətlərinin hərəsindən bir və ya iki nəfər Amerikaya getsin.

Mətbuatda təbliğat aparılması baxımından da artıq bəzi işlər görülmüşdür. Bizim yaxın gələcək üçün geniş layihəmiz var. Həyata keçirilməsi də eyni dərəcədə geniş maddi vəsait tələb edən həmin layihə barəsində Məmməd Həsən Hacinski Sizə məlumat verəcəkdir.

"Azərbaycan haqqında məlumat bülleteni" buraxmağa başlamışıq. Artıq birinci nömrə çapdan çıxıb. həmin nömrədən Sizə 200 nüsxə göndəririk.

"L'Euorope orientale" adlı yeni jurnalın işində iştirak edirik. Sizə də bir komplekt göndərəcəyəm.

Nümayəndə heyətinin maddi vəsaitlə təmin olunması məsələsi Sizin tərəfinizdən hələ də həll edilməmiş qalır. Göndərdiyiniz məlumatda sözün hərfi mənasında aşağıdakılar deyilir: "İstədiyiniz pullar barəsində sərəncam verilmişdir". Kim verir? Hansı sərəncam? Kimə? Kimin vasitəsilə? heç biri məlum deyil. Yalnız "Safonov" imzası ilə qeyri-müəyyən bir depeşa alınıb. Həmin depeşada pul üçün bizim ingilis Nümayəndə heyətinə, onun da öz növbəsində London hökumətinə müraciət etməsi və İngilis komandanlığının hökumətimizə olan borclarının hesabına avans verməsi barədə xahiş etmək tövsiyə olunur. İki həftə əvvəl xahiş etmişik. Hələlik heç bir nəticə yoxdur. Burada da çox şey aydın deyil. hansı avansdan söhbət gedir? Miqdarı nə qədər olacaq? İngilis komandanlığının bizim hökumətə borclu olduğunu ingilis hökuməti bilirmi? Bəs borcun miqdarı nə qədərdir? Bir sözlə bu cür son dərəcə ciddi məsələdə hər hansı bir kağız yollaqla adamı birtəhər başdan eləmək olmaz. Bu, Nümayəndə heyətini çox çətin vəziyyətdə qoymaq deməkdir... Çox təəssüf edirəm ki, Hacinskinin gedişinə qədər məsələyə aydınlıq gətirilmədi. Güman edirəm ki, öz növbəsində ingilislərdən də ehtiramla yazılmış qeyri-müəyyən, lakin mənfi cavab alacağıq. Londona gedərkən istinad etmək üçün də əlimizdə heç bir sənəd yoxdur.

Sonra bildirdim ki, dünən Ernst Nobel yanımda idi və sözarası dedi ki, mənə 300 000 frank verilməsi barəsində Azov-Don Bankından teleqram almışdır. Bu pulların mənbəyi ilə bağlı sualımın cavabında cənab Nobel dedi ki, pulların haradan gəldiyindən və kim tərəfindən göndərildiyindən xəbəri yoxdur. Hələlik həmin pulları da almamışıq.

Əlimizdəki vəsait isə, başa çatmaq üzrədir. Digər tərəfdən, hələ burada nə qədər qalacağımız bəlli deyil. Daha uzaqlara gedib-getməyəcəyimiz də bizim üçün eyni dərəcədə naməlumdur. Hər halda bizi böyük xərclər gözləyir. Həyatın bahalaşması və frankın kursunun son dərəcə sürətlə aşağı düşməsi bir yana qalsın, mətbuat və təbliğatla bağlı böyük xərclərimiz də meydana çıxıb. Ona görə də maliyyə vəsaiti ilə əlaqədar məsələlərə daha ciddi şəkildə yanaşmağınızı xahiş edərdim. Ehtiyaclarımızın ödənilməsi haqqında məlumat almayana qədər yaddan çıxarmayın ki, Nümayəndə heyəti demək olar ki, tam təminatlı vəziyyətdədir, rabitənin indiki səviyyəsində isə ehtimal ki, biz indikindən də ağır vəziyyətə düşə bilərik.

Məmməd Həsən Hacinskinin göndərilməsi Nümayəndə heyəti üçün ümumən məcburi addım idi. Məsələni hərtərəfli müzakirə etdikdən sonra qərara alındı onu Bakıya müvəqqəti göndərək ki, əvvəla hökuməti iqtisadi xarakterli müqavilələrlə tanış etsin (həmin müqavilələrlə bağlı Nümayəndə heyətinin adından kontragentlərlə danışıqları özü aparıb, buna görə də sənədlərin mahiyyətindən daha dəqiq xəbərdardır), ikincisi, burada baş verən hadisələr barəsində hökumətə, daha məhrəmanə bir şəraitdə məlumat versin və nəhayət, üçüncüsü, həm daxili vəziyyət, həm də təbii ki, daha artıq dərəcədə xarici vəziyyət barəsində məlumat alsın. Xarici vəziyyət deyəndə biz, əlbəttə, ilk növbədə və əsas etibarlı ilə qonşularımızla - Ermənistanla, dağlıqlarla, İranla, Kuban və Donla, Türküstan və Zakaspi ilə, eləcə də Gürcüstanla münasibətləri nəzərdə tuturuq. Sonuncu ölkə ilə maliyyə xarakterli qarşılıqlı münasibətlərin aydınlaşdırılması çox zəruridir. Çünki bizim hökumətin axıncı bon buraxılışında iştirakdan imtina etməsi buradakı dostlarımızı - gürcüləri çox pərt vəziyyətə salmışdı. həmin vəziyyət Gegeçkorinin məktubu alınandan sonra daha aydın nəzərə çarpırdı. Nəhayət, Hacinski Parlament və hökumətin fəaliyyəti ilə tanış olduqdan sonra daxili və xarici idarəçiliklə bağlı mühüm sənəd və qanunların surətlərini (yalnız hökumət tərəfindən təsdiq edilmiş şəkildə) gətirməlidir. Təbii ki, maliyyə, dəmir yolları, neft sənayesi, ümumiyyətlə ölkənin iqtisadiyyatı ilə bağlı təfərrüatlı məlumatlar da bu sənədlərin içərisində olmalıdır. Heç şübhəsiz, ordu yaddan çıxmamalıdır. (bütün qoşun növlərindən olan əsgərlərin və zabitlərin foto-şəkillərini göndərmək də zəruridir).

Cənab Hacinskinin ezam olunmasının əsas şərti kimi onun mütləq geri qayıtması nəzərdə tutulub. Ona görə də Nümayəndə heyəti adından hökumətdən bu mühüm amili nəzərə almağı, cənab Məmməd Həsən Hacinskinin üzərinə onun müəyyən olunmuş vaxtdan, yəni iki aydan artıq Bakıda ləngiməsinə imkan yaradacaq hər hansı bir vəzifə və funksiya qoymamağı xahiş edirəm. Nümayəndə heyəti cənab Hacinskinin ezamiyyətinə yalnız bu şərtlə və bu müddət daxilində icazə verir. Onun iki aylıq maaşı da tam şəkildə, əvvəlcədən ödənilib.

Eyni zamanda Nümayəndə heyətinin başqa bir üzvünün ezam olunmasına da razılıq verilib. Növbəti ezam olunan şəxs, hər halda bir aydan tez yola çıxma bilməyəcək. Ehtimal ki, cənab Məhərrəmov gələcək.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
NAZİRLƏR ŞURASININ
CƏNAB SƏDRİNƏ**

Cənab Sədr.

Bu məlumat iki həftə əvvəl, cənab Berlin yola düşməyə hazırlaşan zaman göndərməli idi. Lakin aydınlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edən vacib məsələyə görə cənab Berlini ləngitmək lazım gəldi və o, yalnız indi-noyabrın 10-da buradan çıxmaq imkanı əldə etdi.

Onunla birlikdə Sizə bu məlumatı və əlavə sənədləri, habelə fransız və ingilis dilində nəşr olunmuş broşuralarımızı, jurnalları, kitab və qəzetləri göndərməyi özümə şərəf bilirəm. Göndərilən materialların siyahısı əlavə edilir.

Onu da əlavə etməyi lazım bilirəm ki, cənab Berlin gediş-gəliş də daxil olmaqla öz səfərini 25 günə başa vurmaq niyyətindədir. Başqa sözlə desəm, Bakıda yalnız bir neçə gün qala biləcək. Bu müddət ərzində məlumatla bağlı təfərrüatlı cavab yazmaq, habelə xahiş etdiyimiz bütün sənəd və materialları hazırlayıb göndərmək vacibdir.

Nəhayət, bundan sonra da Nümayəndə heyəti diplomatik kuryer kimi cənab Berlinin xidmətindən istifadə etmək niyyətindədir. Ona görə də hökumət bu və ya digər mülahizələrlə bağlı hər hansı bir maneə görmürsə, Bakıdan yola düşərkən cənab Berlini lazım olan viza və sənədlərlə zəruri şəkildə təmin etməlidir.

I

Oktyabrın 19-da (Mirzə Rza xan vasitəsilə) Sizə göndərilən məktubda mən oktyabrın 8-də səkkiz respublika tərəfindən Sülh Konfransına təqdim olunan nota haqqında xatırlatmışdım. Notanın layihəsi Estoniya, Latviya, Litva, Belorusiya, Ukrayna, Kuban, Şimali Qafqaz, Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan respublikaları Nümayəndə heyətlərinin keçirdiyi yığıncaqlarda müzakirə olunmuşdur.

Nəticədə Ermənistan və Belorusiya sənədi imzalamaqdan boyun qaçırdılar. Həm də Belorusiya lap əvvəldən qonşuları ilə birlikdə belə bir tədbirdə iştirakının mümkünsüz olduğunu bəyan etmişdi.

Ermənistan nümayəndəsi doktor Oqaçanyan isə iclaslarda iştirak etdi, amma sonra bildirdi ki, erməni Nümayəndə heyəti respublikaların tanınmasından söhbət gedən belə bir notanı imzalaya bilməz. Çünki onlar, yəni ermənilər belə fikirdədirlər ki, Versal müqaviləsi ilə artıq tanınıblar. Daha sonra Oqaçanyan əlavə etdi ki, əgər onlar, yəni ermənilər, türklərdən, yaxud Denikindən birini seçmək məcburiyyəti qarşısında qalsalar təbii ki, sonuncunu seçəcəklər.

Bu notanın surətləri Antanta dövlətlərinin nümayəndələrinə təqdim edilmiş, habelə qəzetlərdə ("Le Temps" 12. X. № 21279 və başqalarında) çap olunmuşdur. Lakin əvvəllər istər kollektiv şəkildə, istərsə də ayrı-ayrılıqda verilən eyni məzmunlu — yəni müstəqilliyin tanınması ilə bağlı notaların hamısı kimi bu nota da Sülh Konfransı, daha dəqiq desəm, onun Ali Şurası (Le Conseil supreme inter Allies) tərəfindən cavabsız buraxıldı. Fransanın Xarici İşlər Naziri Pişonun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən bu şuranın tərkibinə artıq Antanta dövlətlərinin baş nazirləri deyil, ikinci dərəcəli şəxsləri daxildir. Həmin notanın fransız və ingilis dillərində surətlərini də məlumata əlavə edirəm (Əlavə 1 və 2).

II

Məmməd Həsən Hacınski Parisdən yola düşəndən bir gün sonra bizim və gürcülərin dəvət etdiyi Valter Çandler də Amerikaya döndü. Getməmişdən əvvəl mən və Avalov onunla uzun müddət söhbət etdik, ona təfərrüatlı məlumatlar və lazımı təlimatlar verdik.

Çandler burada qaldığı müddət ərzində artıq Azərbaycanın və Gürcüstanın vəziyyətini öyrənib. Mən ona çap etdiyimiz broşuralardan əsasən ingilis dilində, qismən də fransız dilində 2500 ədəd verdim. Habelə ən vacib sənədlərimizin surətlərini, etiraz notalarını və s. də ona təqdim etdim. Sizə məlumat verdim kimi, gürcülər də, biz də onunla müqavilə bağlamış, avans vermişik. Əsas müqaviləni Hacınski vasitəsilə Sizə göndərmişəm. Xahiş etmişəm ki, təfərrüatları Sizə xəbər versin. Həm də bəhs etdiyim müqavilə Bakıda təsdiq olunmalı və bura göndərməlidir. Yeri gəlmişkən, Çandler bizə məlumat verməyi öz üzərinə götürüb. Bu günlərdə ondan ilk məlumatı almışam. Həmin sənədi fransız dilinə tərcüməsi ilə birlikdə əlavə edirəm (Əlavə № 3). O, Azərbaycan və Gürcüstan kimi ölkələrin təbliğatı ilə bağlı ortaya çıxan çətinliklər barəsində öz fikirlərini bölüşür. Bu ölkələr Amerikada tanınmır. Estoniya, Ukrayna, Latviya, Ermənistan kimi özünün amerikan koloniyalarına malik deyil. Buna görə də təbii şəkildə həm cənab Çandlerin, həm də bizim arzuladığımız bir məsələ Amerikada (heç

olmazsa, Nyu-Yorkda və Vaşinqtonda) nümayəndələrimizin fəaliyyət göstərməsi zərurəti meydana çıxır. Bu barədə cənab Robinov da hələ Parisdə olarkən mənə danışmışdı. Çandler, öz məlumatında bizim nümayəndələrdən bir və ya iki nəfərinin Amerikaya getməsinin lüzumu və bunun üçün icazə alınması haqqında danışır. Lakin təəssüf ki, deyilənlərin icrası bizdən ötəri çox mürəkkəb məsələdir: bunun üçün nə müvafiq adamlarımız, nə də maddi vəsaitimiz var. Cənab Çandlerin diqqəti cəlb etdiyi başqa bir maneə isə Prezident Vilsonun xəstəliyidir. Çünki o, prezidentlə görüşməli və mənim kiçik məktubumu, habelə bizim ayrıca qovluqda göndərdiyimiz broşuraları ona təqdim etməli idi. Həmin məktubun surətini göndərirəm (Əlavə № 4). Bununla belə, Çandler bir neçə senator və deputatla görüşmüş, broşuralarımızı onlara paylamışdır. Başladığı işin uğur qazanacağına ümid edir.

Hələ Amerikadan bu məktubu almışdan əvvəl mən cənab Çandlerə Konfransla əlaqədar məlumatları, Konfransın bizə münasibətini, habelə Denikin məsələsi ilə bağlı yenilikləri özündə əks etdirən məktub göndərmişdim.

Həmin məktubu iqtisadi məsələlər üzrə inanılmış şəxsimiz cənab Robinov vasitəsi ilə göndərmişdim. O, buradan oktyabrın 8-də yola düşmüşdü.

Onunla bağlanmış şərtlər də cənab Hacinski vasitəsilə Sizə göndərilmişdir. Hacinski cənab Robinovun bizim və gürcülərin Nümayəndə heyətləri tərəfindən hansı amplituda dəvət olunduğunu Sizə izah edəcəkdir. Cənab Robinov Vaşinqtona çatması barəsində bizə teleqrafla məlumat vermişdi. Bu günlərdə isə iki teleqramını almışam. həmin teleqramlarda Robinov müxtəlif məlumatlar istəyir, eyni zamanda cənab Məhərrəmovun Amerikaya göndərilməsinin məqsədəuyğunluğunu xatırladır. Lakin təəssüf ki, nə gürcülər, nə də biz bir kəsi göndərə bilməmişik. İkinci teleqramında cənab Robinov Bakıda, Standart O'il Company nümayəndələri ilə aparılan danışıqlara toxunur. həmin danışıqlar haqqında biz nazir Məlikaslanovun, yaxud Behbud xan Cavanşirin (dəqiq yadımda deyil) Məmməd Həsən Hacinskinin adına göndərdiyi məktubdan xəbər tutmuş və onların nəticəsiz başa çatdığını öyrənmişdik. Amma əlimizdə nəinki bu məktub, ümumiyyətlə, heç bir məlumat yoxdur. Eyni sözləri cənab Məlikaslanovun Hacinskiyə şəxsi məktubunda xahiş etdiyi dəmir yol materiallarının siyahısı barəsində də demək mümkündür. Bu siyahı cənab Hacinskinin özündə qalıb. Cənab Robinovun hər iki teleqramına yalnız bizdəki məlumatlar əsasında cavab verirəm. Lakin teleqramların hər ikisinin surətini Sizə göndərirəm ki, onun xahiş etdiyi məlumatları toplayasınız. Mən həmin məlumatları Sizdən alan kimi cənab Robinova çatdıracağam.

Bizim bağladığımız müqavilənin və cənab Robinovun Amerikaya səfərinin məqsədini təşkil edən əsas məsələ barəsində isə o, hələlik heç bir məlumat verməmişdir. Mən öz teleqramımda bu barədə də soruşmuşam.

III

Doqquz nömrəli məlumatda Sizə burada Fransa-Qafqaz Komitəsinin yaranması haqqında xəbər vermişdim. Komitənin məqsədi Fransa ilə Qafqaz respublikaları (Azərbaycan və Gürcüstan) arasında iqtisadi əlaqələrin asanlaşmasına yardım göstərməkdir. Hər iki respublikanın nümayəndələri Komitənin işində iştirak ediblər və indi də iştirak edirlər. Oktyabrın 4-də Fransa-Qafqaz Komitəsi konfrans keçirdi. Konfransın mövzusu "Zaqafqaziya respublikaları və Fransa" idi. Bizimkilərdən cənab Məhərrəmov və cənab Hacıbəyov çıxış etdilər. Bütünlükdə konfrans maraqlı keçdi. Bəzi qəzetlər Fransanın Zaqafqaziyadakı maraqları barəsində yazmağa başlamışdır. Komitə işini ehtiyatlı tutaraq əvvəlcədən bizim və gürcülərin hazırladığı aşağıdakı məzmununda qətnamə qəbul etmişdi. (Bax. Əlavə 7. Fransız dilində mətn də həmin əlavəyə daxildir).

Konfranslar və işgüzar görüşlər keçirmək, mətbuat vasitəsilə təbliğat aparmaq baxımdan Komitənin bir sıra planları vardır. Əgər onun fəxri sədri-keçmiş Ticarət Naziri cənab de Monzi yenidən deputatlar palatasına seçilsə (seçkilər noyabrın 16 - na təyin edilmişdir) onda Komitə öz faydalı fəaliyyətini daha da genişləndirmək imkanına malik olacaqdır. Bu günlərdə Komitənin sədri cənab LLiean bizim yanımızda idi. Onunla xeyli söhbət etdik. Cənab LLiean Komitəni hər cür material və məlumatlarla təmin etməyimizi istəyir. Parlament seçkilərindən sonra böyük bir konfransın keçirilməsi nəzərdə tutulur. Hər halda bizdən ötəri konfransın məqsəd və məramlarını təbliğ etmək, ələlxüsus da ticarət və sənaye dairələrində təbliğ etmək faydasız olmaz. Çünki bu yolla biz Komitəyə Azərbaycandan yeni üzvlər cəlb edə bilərik. Onların siyahısını üzvlük haqları ilə birlikdə (20,200 və 1000 frank) göndərmək lazımdır. Tanışlıq üçün Komitənin Nizamnaməsini, habelə oktyabrın 4-də keçirilmiş konfransın giriş biletlərini Sizə göndəririk (Əlavə № 6). Bu komitə bizə və gürcülərə teatr, vokal, musiqi və rəqs bölmələri də daxil olmaqla milli Azərbaycan gecəsi keçirməyi təklif etmişdir.

Bu təbliğat formalarından biri kimi çox əhəmiyyətli olardı. Hazırda buradakı Ukrayna truppası təbliğat baxımından böyük təəssürat yaradır. Lakin belə bir tədbir keçirmək üçün əlimizin altında demək olar ki, heç nə yoxdur. İndiki məqamda, hər şeydən artıq özümüzü nümayiş etdirməyə ehtiyac duyduğumuz bir vaxtda bu cür imkanlardan imtina etməli oluruq. Yeri gəlmişkən, biz həmin gecəni hər halda fevral ayında təşkil etmək istəyirik. Yəqin ki, göstərməyə bir şey tapacağıq. Əlbəttə, həmin vaxta qədər sağ-salamat qalsaq, buna gücümüz və imkanımız çatsa, nəhayət, ən başlıcası, Siz kömək etsəniz, niyyətimizi həyata keçirəcəyik.

IV

Lakin bu istiqamətdə atmalı olduğumuz başqa addım daha vacibdir. Bu, Azərbaycanda diqqəti cəlb edən nə varsa, hamısının öz əksini tapdığı illüstrasiyalı nəşrin buraxılmasıdır. Gürcülər artıq belə bir iş görüblər (Əlavə 8). Biz də ayda bir dəfə çıxan "L'Image" jurnalının nəşri ilə razılıq əldə etmişik. Biz həmin jurnalın noyabr nömrəsinin Azərbaycana həsr olunmasını istəyirdik. Lakin fotosəkillər, açıqcalar və s. baxımından əlimizin altındakı materialı gözdən keçirəndə jurnalın illüstrasiya nöqtəyi-nəzərindən çox solğun görünəcəyi qənaətinə gəldik. Xüsusilə ordumuza dair fotosəkillərin yoxluğu özünü daha kəskin şəkildə büruzə verir. Bizdə General Mehmandarovun bir dənə də olsun şəkli yoxdur. Adını çəkdiyim jurnalın bütün nömrələri isə, demək olar ki, hərbi xarakterli şəkillərlə doludur. Bu, bir tərəfdən yaşanan dövrün səciyyəsi ilə bağlıdır, o biri tərəfdən isə ölkənin müdafiə qüdrətinin, onun hərbi gücünün göstəricisidir. Bütün bu mülahizələr bizi jurnalın noyabr nömrəsi ilə bağlı fikrimizdən daşıdırdı. Biz indi noyabr əvəzinə, dekabr, yaxud növbəti ilin yanvar nömrəsini götürmək istəyirik. Ümid edirəm ki, o zamana qədər siyahısını əlavə etdiyimiz fotosəkilləri və digər zəruri illüstrasiya materiallarını Sizdən alacağıq (Əlavə 9).

Söz yox ki, siyahı minimum tələbləri əhatə edir. Əgər burada göstərilənlərdən əlavə şəkillər və açıqcalar göndərsəniz, bizi yalnız sevindirərsiniz. Ancaq xahiş edirəm, bu məsələdə tələsin ki, cənab Berlin həmin materialları özü ilə gətirə bilsin. Biz və "L'Image" jurnalının nəşri səbirsizliklə gözləyəcəyik.

V

Mən artıq mətbuat vasitəsilə təbliğat barəsində Sizə yazmışdım. Bu baxımdan mətbuatın bura yeni gəldiyimiz vaxtla müqayisədə indi Azərbaycan haqqında daha tez-tez söz açmasını və ölkəmizin adını daha tez-tez çəkməsini qeyd etmək zəruridir. Doğrudur, haqqında Hacınskinin Sizə ətraflı məlumat verəcəyi planı həyata keçirə bilmədik. Bu da əsas etibarilə dəfələrlə Sizə yazdığım maddi vəsait çatışmazlığı üzündən baş verdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq indi heç olmazsa, bizə rəğbət bəsləyən çap orqanları vardır.

İlk növbədə biz öz bülletenimizin nəşrini davam etdiririk. Artıq üç nömrə çıxıb, dördüncü isə çapa hazırlanır və bu günlərdə işıq üzü görəcək. Biz bu bülletenləri məlumat orqanı kimi həm burada, həm də İngiltərədə və Amerikada hər yerə göndəririk. Eyni zamanda ingilis və fransız dillərindəki memorandumlarımız da xəritələr və əhali diaqramları əlavə olunmaqla iqtisadi broşuralarla birlikdə müxtəlif yerlərə göndərilir.

Bundan başqa biz fransız və ingilis dilində iki həftə-də bir dəfə çıxan "L'Europe Orientale" jurnalından istifadə edirik. Bizim haqqımızdakı məlumatlar "Revue de Monde musulman", "Revue Contemporaine" jurnallarında, habelə "Le Temps", "L'Humanite", "La Depeche" qəzetlərində də çıxır. Son vaxtlar isə özünün açıq-aşkar antirus xarakteri ilə seçilən və keçmiş Rusiyanın "yadellilər" adlandırılan əhalisinə rəğbətlə yanaşan "Le dernier Nouvelles demidi" qəzeti də bizimlə yaxından maraqlanır.

Yuxarıda adını çəkdiyim mətbuat orqanlarından bəzilərinin nüsxələri başqa qəzetlərlə birlikdə ayrıca bir zərfdə Sizə göndərilir.

Əvvəldə xatırladığım plana gəldikdə isə, biz onu heç vaxt diqqətdən yayındırmırıq. Hökumətdən zəruri maddi vəsait alan kimi həmin planı həyata keçirəcəyik.

Yeri gəlmişkən, indi buradakı bütün mətbuat orqanları mütəşəkkil surətdə Parlament seçkiləri ilə məşğuldur (noyabrın 16-da keçiriləcək).

Ən son momentdə yenə də sözün geniş mənasında mətbuat məsələsi ilə bağlı təzə bir sual ortaya çıxdı. Məsələ buradadır ki, "L'Europe Orientale" jurnalının rəhbərləri hələ lap başlanğıcdan onu İsveçrədə çap etmək istəyirdilər. Yanvar ayından başlayaraq onlar özlərinin bu niyyətlərini həyata keçirmək fikrindədirlər və jurnalın nəşri Cenevrəyə köçürüləcək. Məsələ yalnız jurnalda deyil. Söhbət Cenevrədə keçmiş Rusiya ərazisində meydana gəlmiş bütün respublikaların müdafiəsini öz üzərinə götürən bir mərkəzin yaradılmasından gedir. Elə dünən bu məsələ ilə bağlı Ukraynanın tanınmış xadimi, keçmiş gimnaziya yoldaşım professor Qruşevski ilə geniş söhbətimiz oldu. Onun fikrincə, Cenevrədə hər respublikanın öz mərkəzi yaradılmalıdır, çünki Millətlər Cəmiyyəti fəaliyyətini burada davam etdirəcəkdir. Az tanınan xalqlar üçün isə belə mərkəzlər daha zəruridir. Ukraynalılar, estonlar, gürcülər artıq İsveçrədə əməlli-başlı məskunlaşıblar. Əlbəttə bu işlər böyük vəsait tələb edir. Yeni yaranan respublikaların hamısı isə, təəssüf ki, belə vəsaitə malik deyil. Qruşevskinin sözlərindən belə çıxdı ki, hamının yeganə ümidi Ukraynaya və Azərbaycanaadır. Bizdən əhəmiyyətli yardım gözləyirlər. Həm öz mənafeyimizi, həm də ümumi mənafeyi nəzərə alaraq, belə hesab edirəm ki, bu məsələdə əlimizdən gələn yardımı göstərməliyik. Ən başlıcası isə Cenevrədə özümüzə yer eləməyə tələsməliyik.

Bu işə mən partiya məsələsi kimi deyil, ümumi işimiz kimi böyük əhəmiyyət verirəm. Lakin hələ məsələ sona qədər aydınlaşdırılmamışdır. Ona görə də ideyanı həyata keçirmək üçün zəruri olan planın şərhindən özümü saxlayıram. İndi bir məsələ aydındır ki, biz "L'Europe Orientale" jurnalına yardım göstərməliyik. Nümayəndə heyətimiz jurnalı yardım məqsədi ilə 10 min frank ayırıb. Həmin məbləğdən 5 min frank artıq onun hesabına köçürülüb, qalan məbləğ isə bu günlərdə ödəniləcək. Digər tərəfdən, qarşıdan gələn 1920-ci il üçün ya 20 min frank ödəməliyik, ya da jurnalın 20 min nüsxəsinə abunə yazılmalıyıq. Şübhə

etmirəm ki, Nümayəndə heyəti hökumətdən tələb olunan vəsaiti alacaq və 1920-ci ildə jurnala lazımi miqdarda maddi yardım göstərmək imkanını əldən verməyəcək.

Təkrar edirəm: jurnal gələcəkdə də bizim üçün çox faydalı bir orqan olacaqdır. Gələcəkdə Cenevrədə, Millətlər Cəmiyyətinin gözü qarşısında öz Mərkəzimizi yaradanda isə o, artıq bizim üçün zərurətə çevriləcəkdir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, İsveçrənin mətbuat orqanlarının səsinə həmişə diqqətlə qulaq asırlar. Yeri gəlmişkən, bizim Nümayəndə heyəti ilə əlaqə saxlayan professor Broşe "Jurnal de Jenev"də Azərbaycan haqqında iki məqalə çap etdirmişdir. Onun özünün Lozannada nəşr etdiyi "Les peuples Libres" jurnalında da 6 və 7-ci nömrələrdə Azərbaycan haqqında iki yazı verilmişdir. Bütün bu materialların hər birindən bir neçə nüsxə olmaqla ayrıca qovluqda Sizə göndərilir. Nəhayət professor Broşe bizim haqqımızda ingilis və amerikan qəzetlərinə də məqalələr yazmışdır. Təəssüf ki, hələlik onların nüsxələrini almamışıq.

VI

Amerika Nümayəndə heyətinin keçmiş tərkibindən burada yalnız cənab Morqentau qalmışdır. Üç həftə əvvəl o da gəldi (məndə diqqətsizliyə yol verilmişdir. Əslində "getdi" olmalıdır - tərc.). Yola düşməmişdən əvvəl mən cənab Morqentaunun yanında oldum, bizim Amerikadakı müvəkkilimiz cənab Çendlerə əlindən gələn yardımı göstərməsini xahiş etdim. O, Çendleri yaxşı tanıyır. Cənab Morqentau bacardığını edəcəyinə söz verdi, ancaq bildirdi ki, Amerikada öz təmsilçilərimizin olması daha yerinə düşərdi: "Biz bütün kiçik xalqların dostu yuq, lakin sizə kömək etməyə ürəkdən can atsaq da, beynəlxalq siyasətdə hər şeyi təkbəşinə həll etmirik. Mən artıq Sizin memorandumla tanış olmuşam və görürəm ki, Azərbaycan zəngin ölkədir, o, müstəqil yaşaya bilər. Sizi Amerikada yaxşı qarşılayarlar, çox güman ki, sərvətlərinizin üzə çıxarılması üçün kapital da tapılar". Vidalaşmamışdan əvvəl o, ərazi məsələləri ilə məşğul olan bölmənin başçısı cənab Bukleri yanına çağırdı, mən onunla tanış etdi və bildirdi ki, cənab Bukler hər zaman bizim işlərimizə yaraya bilər.

Bir gün sonra Buklerin yanında oldum. O, öz həmkarı ilə (adını xatırlamıram) birlikdə mənə ümumiyyətlə Qafqaz və xüsusən də Qafqaz xalqlarının münasibətləri haqqında uzun-uzadı sorğu-suala tutdu. Verdiyim məlumatların çoxu, xüsusən də ermənilər barəsində söylədiklərim onun üçün Yenilik idi. Söhbətin sonunda cənab Bukler bu məlumatlara görə mənə minnətdarlığını bildirdi və xahiş etdi ki, ona ölkəmizin siyasi və iqtisadi xəritələrini göndərim. O dedi: "Sizi inandırmaq istəyirəm ki, qonşularımızı müəyyən dərəcədə tanıyırsınız və onları qətiyyənlə mələk hesab etmirik. İndi ölkəmizdə olan missiyamızdan xəbər gözləyirik".

Bir həftə bundan əvvəl Qafqazdakı amerikan missiyasının başçısı general Harbord Parisdən keçərək Amerikaya getdi. O, burada yalnız iki gün qaldı. Mən iki dəfə görüş üçün vaxt təyin etməsi məqsədi ilə kuryerimizi onun yanına göndərdim. Adyutantı bildirdi ki, general özü bizimlə görüşməyə məmnun olacaq, təyin edilmiş saat barəsində isə, özü telefonla xəbər çatdıracaqdır. Lakin təəssüf ki, bu dəfə onunla görüşmək mümkün olmadı. General Harbord gəlişi münasibəti ilə qəzetlərdə ("Le Temps") bildirilirdi ki, o məruzəsini birbaşa prezident Vilsonun özünə təqdim edəcək, Amerikanın Ermənistan üzərində mandat almasının əleyhinədir, yalnız Amerikanın Türkiyə üzərində mandat sahibi olmasına razıdır və çox məşğul olduğundan heç kəsi qəbul etmir.

Əlavə edirəm ki, onun səfəri ilə bağlı Amerikanın özündən müəyyən məlumatlar alacağımıza ümidimi itirirəm.

Polkovnik Haske1 də bir neçə günlüyə bura gəlib. Mən dünən ondan məktub aldım. O, məktubunda hörmətkarənə bir tərzdə görüşmək istəyini bildirdi. Bu gün cənab Məhərrəmovla birlikdə onun yanında olduq. O, ilk növbədə polkovnik Rey-n Tiflisdən salamını və Kanada Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin bizə verdiyi 200 yeşik müxtəlif xəstəxana materiallarının (bu barədə Sizə daha əvvəl məlumat çatdırmışdım) Amerika gəmisində Batuma göndərilməsi ilə əlaqədar sifarişini mənə yetirdi. Sonra cənab Haske1 ölkəmizdə müşahidə etdiyi qayda-qanun barəsində tərifi sözlər dedi. O, özünün Bakıda ehtiramla qəbul olunmasından çox razıdır. Bizim sadə camaat xoşuna gəlib, "xalqımız sülhsevər xalqdır və qətiyyənlə ermənilərin düşməni deyil". "Əgər siyasət adamları (Hommes Politiciens) olmasaydı, ermənilər də sakit yaşayardılar" - deyir. Naxçıvan və Şərur dairələrində indi sakitlikdir. Amerikalı qubernatorun idarə etdiyi neytral zona yaradılmışdır.

Mən Naxçıvan və Şərur dairələrində Ermənistanla bizim əhali arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizama salınmasında onun neçə mühüm rol oynadığı barəsində hökumətimizin artıq Nümayəndə heyətinə xəbər verdiyini polkovnikə dedim və eyni zamanda öz adımdan da ona minnətdarlığımızı bildirdim. Sonra xatırlatdım ki, hökumətimizdən bizə çox xoş olan bir xəbər almışam. Bu da Naxçıvanda və Şərurda baş verən hadisələrdə guya müsəlmanların günahkar olması barəsində ermənilərin burada yaydıqları yanlış məlumatlarla bağlıdır. Ermənilər guya bu barədə polkovnik Haske1-in Ermənistan Parlamentindəki çıxışında məlumat verdiyini iddia edirlər. Əslində isə, hökumətimizin də bildirdiyinə görə, həmin yalan xəbəri polkovnik özü təkzib edib. Polkovnik Haske1 dediklərimlə razılaşdı.

Bizim suallarımıza cavab verərəkən polkovnik əmin olduğunu qeyd etdi ki, Zaqafqaziya xalqları, hətta bütün Qafqaz xalqları birlikdə yaşaya bilərlər. Çünki onlar hər şeydən əvvəl iqtisadi cəhətdən biri-birləri ilə möhkəm bağlıdırlar. Lakin başlanğıc mərhələdə hər hansı qüdrətli dövlətin onlara himayədarlıq etməsi zəruridir. Həmin dövlət ilk növbədə bütün regionda maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına yardım göstərməlidir. Bir neçə

ildən sonra hər bir xalq mandat sahibi olan dövlətin himayədarlığından tədricən qurtararaq öz müstəqil həyatını təmin edə bilər. "Qəyyumluqdan birinci növbədə sizin Azərbaycan qurtarmalıdır!" deyər polkovnik Haske1 xəritədə Azərbaycanı göstərərək bildirdi. - Görünür, ölkəmiz onda çox yaxşı təəssürat yaradıb. Əlbəttə, bütün bunları görmək bizim üçün çox xoş idi.

Denikin tərəfdən gözlənilən təhdidlərlə bağlı həyəcanımızın müqabilində polkovnik bildirdi ki, onun fikrincə, Denikin ordusu nəinki bizə, heç Dağıstana və Şimali Qafqaza da təhlükə törədə bilməz. "Əlbəttə, onun qoşunları həmin rayonları, o cümlədən də Dərbəndi tutacaq, lakin bu müvəqqəti xarakter daşıyacaqdır. Rusiyanın mərkəzi hissələrində Denikin kifayət qədər çox işi var və Sizi inandıra bilərəm ki, Sülh Konfransı artıq Şimali Qafqazda Denikin üçün demarkasiya xətti müəyyənləşdirib və o, həmin xətdən cənuba doğru hərəkət edə bilməz".

Ermənilərlə bağlı məsələyə qayıdaraq polkovnik Haske1 izah etdi ki, amerikalılar indiyə qədər "erməni" deyəndə gözləri önünə yalnız Amerikada yaşayan erməniləri gətirirdilər. Hamı bu ermənilərdən danışdı, hamı onları əzabkeş sayırdı. "Bizim missiyaların Türkiyəyə və Qafqaza göndərilməsi, onların tərkibində çoxlu amerikalının iştirakı faydalı olub. İndi artıq inanırıq ki, "nə bütün ermənilər yaxşıdırlar, nə də eyni dərəcədə bütün Türklər pisdirlər". Daha sonra o, xəritədə Türkiyə və Qafqazı göstərərək əlavə etdi: "Bax bu ölkələri ümumi bir mandat altında birləşdirmək olardı. Lakin Amerika həmin mandata sahib çıxmıyacaq".

Vidalaşmamışdan əvvəl polkovnik dedi ki, gələcək həftənin ya çərşənbə, ya da cümə axşamı Tiflisə qayıdacaq və əgər məktublarımız olarsa, onları məmnuniyyətlə özü ilə götürə bilər. Cavabında polkovnik Rey-ə məktub göndərəcəyimi dedim. Daha sonra ona öz minnətdarlığımı bildirdim və ümid etdiyimi söylədim ki, yola düşənə qədər hələ onunla görüşmək və yaşadığımız otdə duz-çörək kəsmək imkanımız olacaq.

Gördüyünüz kimi, bütün bu müddət ərzində (sentyabrın 26-dan başlayaraq) biz əsas etibarlı ilə amerikalılarla görüşməli olmuşuq. Tanınmış ingilislərlə, təbii ki, ünsiyyət imkanı tapa bilməmişik. Amma bunun öz səbəbləri var və həmin səbəblərdən aşağıda bəhs edəcəyəm.

Digər ünsürlərə gəldikdə - ötəri şəkildə Milyukovu görmüşəm. Lakin bu ötərilinin müqabilində məşhur rus sosialisti Çaykovski ilə yaxından tanış olmuşam. Onun əvvəlki fəaliyyəti və rus sosializminin rəhbərlərindən biri kimi cəmiyyətdə tutduğu görkəmli mövqə mənə Rusiyanın keçmiş ögey oğullarına münasibətdə Çaykovskinin fikirlərini bilməyə vadar edirdi. Lakin təəssüf ki, Şimali Arxangelsk hökumətinin sədri adlanan bu adam bütün keçmiş çar səfirləri və elçiləri kimi (onların barəsində artıq Sizə yazmışam) "vahid və bölünməz Rusiya" ideyasının qızgın tərəfdarlarından, hətta mən deyirdim ki, apoloketlərindən biridir. Tez-tez özünün xalis demokratizmi və sosializminə istinad edən cənab Çaykovski Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin çağırılması üçün Kolçakın və Denikin "qələbələrini" gözləyir. Bu Məclisi o, Rusiyanın xilas edilməsinin və ayrılmış hissələrin yenidən "ana vətənin" ağışına qaytarılmasının əlfə və omeqası sayır. "Siz bolşeviklərlə bu cür çılgınlıqla döyüşən generallarımıza inanmırsınız, lakin bolşeviklər məğlub ediləndən sonra generallar çəkilib gedəcəklər, Rusiyayı isə Demokratiya idarə edəcək".

Hadisələrə bu şəkildə yanaşan cənab Çaykovski Xəzər donanmasının Denikinə verilməsini daha doğru sayır: "Axı bu Azərbaycan donanması deyil, rus donanmasıdır". O, mənə səhər yeməyinə dəvət etmişdi. Burada bilirsinizmi, kimə rast gəldim? Rostovdan Dövlət Dumasının keçmiş üzvü, naxçıvanlı erməni Əçəmov! Həmin Əçəmov bütün cəbhələrə işləyir (özünü etiraf etdi). O, öz "məsləhətləri" ilə ermənilərə kömək edir, lakin bununla bir sırada və eyni zamanda həm də rus dövlətçiliyinin xilaskarları sırasında özünə yer tutub... Ruslar ona minnətdardırlar. Hər halda, səhər yeməyində iştirak edən cənab Minorski (əvvəlcə Tehrandakı rus səfirliyinin katibi idi, kürdlər haqqında tədqiqat əsərinin müəllifidir, onu çoxdan tanıyıram) bildirdi ki, ruslar indiki şəraitdə Rusiyaya göstərdikləri mənəvi yardıma görə ermənilərə minnətdardırlar. Çünki ermənilər Rusiyaya qarşı hər hansı bir etiraz tədbirində iştirak etmirlər. Denikinə və Kolçaka düşmən kimi yanaşırlar. Bax əsl rus adamı olan Əçəmovun "məsləhətlərinin" dəyəri budur! Adını çəkdiyim Minorski bu yaxınlarda Tehrandan dönərkən Bakıda olub. Metropolda yaşayıb. Şəhərdə qayda-qanunun hökm sürdüyünü bildirir, amma onu da əlavə edir ki, Bakıda demək olar ki, heç bir şey dəyişməyib, şəhər əvvəlki kimi rus ruhundan xəbər verir! Buradan da o, lap yaxın keçmişə qədər Rusiya müsəlmanları adlandırılan indiki azərbaycanlıların Rusiyaya məhəbbəti və sədaqəti qənaətinə gəlir.

"Bu yaxşı əlamətdir" - deyər cənab Minorski öz qılıqlı səsi ilə çoxmənalı şəkildə söhbətinə yekun vurdu. Bir neçə gündən sonra o, mənə, baş çəkdi. Özü ilə birlikdə yeni (əlbəttə, bizim üçün yeni!) Bakı, Tiflis və Batumi qəzetləri gətirmişdi. Bundan sonra daha görüşmədik. O, qayınatası Şebuninin yanında yaşayır. Həmin Şebunin isə burada Çaykovski, Lvov, Maklakov, Savinski və Sazonovdan ibarət Rus Məclisinin, yaxud Rusiya Nümayəndə heyətinin baş katibidir. Maklakovla Sazonovun hələ də rus səfirliyinin binasında yaşamalarına baxmayaraq onlar işdən demək olar ki, uzaqlaşdırılmışlar. Maklakov on gün bundan əvvəl bir fransız generalı ilə (Mangin) Denikinin yanına gedib və burada onun daha geri qayıtmayacağını söyləyirlər. Bir sözlə, bu qrup hələ öz xilaskarları saydıqları generalların qəti qələbəsini gözləyir, bir tərəfdən Antantanın hərəkətlərini tənqid edir, o biri tərəfdən isə "duz-çörək itirən" "yadellilərin" ünvanına bəzən tənələr, bəzən isə hətta hədələr yağdıraraq mövcudluqlarını başqa heç bir şeylə bürüzə vermir.

Bu qrupla Dövlət Dumasının keçmiş üzvü Sədri Maksudov görüşür. O, çoxdan buradadır. Kazandan bolşeviklərin əlindən qaçmaqla canını qurtarıb. Volqaboyu müsəlmanlarının milli-mədəni muxtariyyətinin təmsilçisi kimi fəaliyyət göstərir. Belə bir təmsilçi kimi Sülh Konfransına müvafiq memorandum təqdim edib. Bu memorandumun bir nüsxəsini də bizə çatdırmağa söz verib. O, Azərbaycanın və Türkünstanın müstəqilliyinin qızğın tərəfdarıdır. Başa düşür ki, bu ölkələrin müstəqillik qazanması Volqaboyu və Mərkəzi Rusiya müsəlmanları üçün də faydalı olacaqdır. O, hətta Kolçakın adına iki dəfə teleqram göndərməsinə baxmayaraq vətəni ilə hər hansı formada əlaqə saxlamaq imkanından məhrumdur. Maddi kömək təklifimin müqabilində minnətdarlığını bildirdi. Hələlik vəsaitinin olduğunu dedi.

Bu yaxınlarda "Le Temps" qəzetinin müxbirlərindən biri, məşhur "Nadot" yanında oldu. O, tanınmış fransız jurnalistidir, rusca yaxşı danışır və Rusiyaya bələddir. Uzun müddət rus paytaxtlarında yaşayıb, rus-yapon müharibəsi və sonuncu müharibə (Birinci Dünya müharibəsi nəzərdə tutulur - tər.) zamanı Rusiya Baş Qərargahında hərbi müxbir olub. Oktyabr inqilabı zamanı Moskvada imiş. Burada bolşeviklər onu həbs ediblər. Dörd ay yarım zindanda qalıb. İndi ümumiyyətlə, rusların əleyhinədir, yeni yaranmış respublikalarla maraqlanır. Yazmağı vəd etdi. Ancaq seçki kampaniyası qurtarandan sonra yazacağını bildirdi. O, Rusiyanın yenidən bərpası məsələsinə inamsızlıqla yanaşır. "Hayastan" ("Haystan") qəzetinin redaktoru Arşak Safrastyan da görüşümə gəlmişdi. O, Londonda yaşayır. 1918-ci ilin sentyabrında Bakı azad edilərkən ingilis zabiti kimi burada olub. Bakıda, Tiflisdə, Yelizavetpolda bizimkilərin çoxu ilə görüşüb, Erivana gedib. Belə hesab edir, müsəlmanlarla ermənilərin düşmənçiliyinə heç bir əsas yoxdur. Çünki onlar həmişə mehriban qonşular kimi yaşayıblar. Güman edir ki, "indiyə qədər ermənilərə çoxlu ziyan vuran və yenə də ziyan vurmaqda davam edən" daşnaklar olmasaydılar, həmin mehriban qonşuluq əlaqələri bundan sonra da davam edərdi. İndiki daşnaksakan hökumətindən çox narazıdır. hakimiyyət ehtirası naminə özünü daşnak e'lan edən və bu yolla da liderliyi ələ keçirən Xatisyanın hərəkətlərini bəyənmir. Cənab Safrastyanın fikrincə, ermənilərin böyük əksəriyyəti artıq bu partiyadan narazıdır, Amerikada, Hindistanda və s. yerlərdə yaşayan ermənilər daha daşnaklara inanmır, tezliklə hakimiyyətə milli-demokratik partiyanın gələcəyinə ümid bəsləyirlər. Safrastyan özü də bu partiyanın üzvüdür. O, ermənilərin həm Qafqazda, həm Türkiyədə müsəlmanlarla sülh şəraitində, mehriban qonşular kimi yaşayacağına inandığını bildirdi.

VII

Oktyabrın 9-da kuryer sifətində Abbasbəy Atamalibəyov xanımı ilə birlikdə gəldi. Onlar yola düz əlli gün vaxt sərf etmişdilər. Uzun müddət Romada ləngiməli olmuşdular. Çünki fransızlar ölkəyə giriş vizası vermirdilər. O, oktyabrın 5-də kömək üçün bizə müraciət etmişdi. Təbii ki, dərhal lazımı yardım göstərildi. Gətirilən bütün qəzetləri, qovluq və zərfləri aldıq. Əlbəttə, onların böyük bir qismi artıq köhnəlmişdir, lakin buna baxmayaraq Nümayəndə heyətinin birinci dəfə sistemli şəkildə həm qəzetləri, həm də xüsusən xarici siyasətlə bağlı məlumatları alması bizim üçün çox sevindirici idi. Çöndərilən sənədləri, habelə Xarici İşlər Nazirliyimizin Yekaterinodar, Temirxanşura və Erivan nümayəndələri ilə yazışmalarını böyük diqqətlə oxuduq. Bunların içərisində çox maraqlı materiallar vardır. Lakin təəssüf ki, rəsmi xarakterli aktlardan və sənədlərdən çıxarılmış surətlər təsdiq edilmədən göndərilmişdir. Ona görə də biz bu sənədlərə istinad edərkən, fikirlərimizi rəsmən təsdiq olunan aktlara əsaslanaraq irəli sürdüyümüzü iddia etmək imkanından məhrum olacağıq. Mən artıq yazmışdım və xahiş etmişdim. Bir daha xahiş edirəm, rəsmi aktlardan çıxarılan bütün surətləri müvafiq şəkildə təsdiq etmək, hətta onlara möhür vurmaq lazımdır. Bu barədə mən hökumətin avqustun 21-də Xarici İşlər Nazirliyinin blankında heç bir imza olmadan göndərilmiş məlumatı ilə əlaqədar da yazmışdım. həmin məlumatı "cənab Atamalibəyov vasitəsilə də almışam. Lakin burada artıq Xarici İşlər Naziri M. Y. Cəfərovun imzası var. Sonuncu variantda şifrələnmiş əlavə də edilib. həmin əlavədən biz bəzi təsəlliverici məlumatlar aldıq. Çox təəssüf ki, haqqında söhbət gedən qəzet kəsikləri tapılmadı. Atamalibəyovun verdiyi izahata görə, içərisində qəzet kəsikləri olan zərf Tiflisdə geri götürülüb və Bakıya qaytarılıb. Bir daha təəssüf, çünki bu qəzet kəsiklərində yerli mətbuata vermək üçün çoxlu material tapmaq mümkün olacaqdı. Mühəndis Pekarskinin "ötəri iqtisadi oçerkinə" toxunmadan keçə bilmirəm. Oçerk, doğrudan da "ötəridir" və bəzi qiymətli məlumatları çıxmaq şərti ilə ondan istifadə etməyə heç bir lüzum yoxdur. Biz isə iqtisadi məsələlərin işıqlandırılmasına daha çox ehtiyac duyuruq. Cənab Pekarski məhz bu işi başqası üçün saxlamışdır. Təəssüf! Amma bunun əvəzində "Azərbaycan rəqəmlərdə" xəritəsi çox yerinə düşdü (II ədəd). Biz ondan istifadə edəcəyik və artıq mətbuata vermək üçün (iqtisadi albom formasında) şəkillərini çəkmişik. İqtisadi məsələlərə dair indiyə qədər əlimizdə olanlardan daha ciddi materiallar göndərmək lazımdır.

Göndərilən məktub və məlumatlardakı bütün tapşırıqlar gücümüz və imkanlarımız daxilində yerinə yetiriləcəkdir.

Əlbəttə, ali təhsil almaq üçün bura gəlmək istəyən gənclərin səfəri ilə bağlı məsələlərin həllinin sürətləndirilməsi üçün əlimdən gələnlə hər şeyi etməyi özümə borc sayıram. Təəssüf ki, Xalq Təhsil Nazirliyi Poçt və Teleqraf Nazirliyi kimi bu məsələ ilə əlaqədar Nümayəndə heyətinə rəsmi şəkildə müraciət etməyi ağına gətirməyib. Lakin buna baxmayaraq mən Fransanın Xalq Təhsil Nazirinə ayrıca bir məktubla müraciət etdim. Şəraiti sona qədər aydınlaşdırmaq üçün bu günlərdə onun qəbulunda olacağam. Təəssüf ki, burada

hələlik Parlament seçkiləri hər şeyin qarşısını alıb. Yeni Parlament seçkilərindən sonra iş başına yeni hökumət və təbii ki, yeni Xalq Təhsil Naziri gələcəkdir.

Siyahısını cənab Bikovun gətirdiyi dərman maddələrinə gəldikdə isə, biz əvvəllər də bu dərmanların pulsuz (Amerika Qırmızı Xaç Cəmiyyətindən), yaxud minimal qiymətə alınması üçün müəyyən tədbirlər görmüşük. Yeni siyahını lazımi yerə çatdırdıq və bu günlərdə hansı yolla olursa-olsun, həmin dərmanları almağa və bəlkə də artıq Brestdən Marselə yola salınmış 200 yeşik xəstəxana camaşırı ilə birlikdə göndərməyə ümid edirik.

Lakin ümumən nəqliyyatla bağlı bir sıra çətinliklərin mövcudluğu ucbatından həmin ləvazimatın nə zaman yola salınacağını dəqiq söyləmək çətindir.

Bu fəslə cənab Atamalibəyov üçün yaranmış vəziyyəti qeyd etməklə başa çatdırmaq istəyirəm. O, başqa sənədlərlə birlikdə Xarici İşlər Naziri cənab Cəfərovun imzaladığı məktub da gətirib. Həmin məktubda bildirilir ki, Sosialist Parlament fraksiyası Məhərrəmovu geri çağırmaq və onu Atamalibəyovla əvəz etmək barəsində qərar çıxarıb. Daha sonra göstərilir ki, əgər Məhərrəmovun və mənim hər hansı etirazımız yoxdursa, fraksiyanın qərarı hökumət tərəfindən də etirazla qarşılanmır. Mən deyərdim ki, çox çətin, hətta müəyyən şərait daxilində həlləilməz bir məsələ ortaya atılmışdır - təəvvür edin ki, cənab Məhərrəmov tərəfdən heç bir maneə yoxdur, lakin mənim tərəfdən var, yaxud da əksinə, bəs onda necə olsun?

Hər şeydən əvvəl diqqətinizə çatdırmalıyam ki, indiki şəraitdə əvəz edən şəxsin əvəz olunanın vəzifəsini aparıb-apara bilməyəcəyini qabaqcadan nəzərə almadan mexaniki şəkildə onların birinin digəri ilə yerinin dəyişdirilməsi çətin ki, məqbul sayıla bilər. Əlbəttə, Nümayəndə heyətinin tərkibinin yeni adamlarla tamamlanması niyyəti başa düşüləndir. Lakin bu və ya digər situasiyaların nəzərə alınmasını tələb edən mülahizələrdən kənarında həyata keçirilən belə əvəzetmənin işə fayda gətirəcəyini düşünürəm. Sonra, Parlamentin qərarına istinad olunur. Əlbəttə, mən bunun əleyhinə deyiləm. Lakin Nümayəndə heyəti ayrı-ayrı partiyalara mənsub şəxslərdən təşkil olunsada, özünün indiyə qədərki fəaliyyətində bütünlükdə partiya maraqlarına deyil, Azərbaycanın mənafeələrini əsas tutan ümumi mülahizələrə əsaslandığını bildirməyi özümə borc sayıram.

Məncə, bu bizim Nümayəndə heyəti üçün müsbət haldır və onun üzvlərinə şərafət gətirir.

Əgər rəsmi məktubun məzmunu ilə əlaqədar bu mülahizələri nəzərə alsaq, onda həm mənim, həm Məhərrəmovun, həm də Atamalibəyovun düşdüyü xoşagəlməz vəziyyət aydınlaşar... Məsələyə şəxsi xarakter və istiqamət vermək arzusundan uzaq olduğumdan Nümayəndə heyətinin üzvləri ilə söhbətdən sonra cənab Şeyxülislamova, Məhərrəmov və Atamalibəyovə təklif etdim ki, onlar özləri Sosialist partiyasının üzvləri kimi, bu məsələni birlikdə araşdırsınlar. Yenidən onların hər biri ilə ayrılıqda söhbət etdim. Deyəsən, burada biz hamımız belə bir nəticəyə gəlmişik: Nümayəndə heyətinin hələ sentyabrda qəbul etdiyi qərara əsasən Məmməd Həsən Hacınskinin ardınca (onun barəsində 9 nömrəli məlumatımda yazmışdım) Məhərrəmov sentyabr ayında Bakıya ezam olunur. Abbasbəy Atamalibəyov isə bu məsələ aydınlaşana qədər Nümayəndə heyətinin katibi vəzifəsini icra edəcəkdir.

VIII

Lakin qarşımızda daha incə bir məsələ dayanır - bu da Nümayəndə heyətinin maddi vəsaitlə təmin olunmasıdır. Bu barədə yenidən danışmaq, yaxud təkrarən eyni mövzu üzərinə qayıtmaq mənə çətindir. Axı hələ Konstantinopoldan göndərdiyim 4-5 mart tarixli ilk məlumatımdan başlayaraq özümün bütün sonrakı məlumatlarımda vəsait məsələsindən bəhs etmişdim. Lakin ilkin məlumatlarda xahişim yalnız indiki şəraitdə pulun köçürülməsi ilə bağlı çətinliklərdən doğan xəbərdarlıq xarakteri daşıyırdı. Mən çətinlikləri qabaqcadan görürdüm, ona görə də hər dəfə Nümayəndə heyətinin maddi təminatı məsələsini yada salırdım, maliyyə problemlərinə diqqət yetirilməsini xahiş edirdim. Nümayəndə heyətinin indi düşdüyü vəziyyət hökuməti xəbərdar edərək maddi vəsaitlə əlaqədar qabaqcadan həyəcan təbili çalarkən nə qədər doğru yol seçdiyimi bir daha göstərir. Nə qədər ağır olsa da, mən bir daha və yenə eyni məsələni qaldırmalı oluram və bir aydan sonra Nümayəndə heyətinin tamamilə vəsaitsiz qalacağını hökumətə çatdırmağı özümə borc bilirəm. İndi əlimizdə olan vəsait ən çoxu dekabrın sonuna qədər çata bilər. Həm də söhbət yalnız Nümayəndə heyətinin dolanışacaq xərclərindən gedir. Əslində isə indiki mərhələdə təbliğatımızı qurmaq baxımından pula daha çox ehtiyacımız vardır. Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, biz geniş mənada mətbuatla əlaqələr yaratmaq üçün həyata keçirilməsini nəzərdə tutduğumuz böyük planın icrasını yalnız maliyyə vəsaitinin çatışmazlığı ucbatından dayandırmalı olduq. Bu məsələ ilə əlaqədar Məmməd Həsən Hacınski Sizə geniş izahat verməli və hökuməti Nümayəndə heyətinin hesabına böyük məbləğdə pul köçürməsi üçün tələsdirməli idi.

Məxsusi olaraq bu məsələ ilə əlaqədar Nazirlər Şurasının sədri kimi Sizə ayrıca məktub yazdım və təqdim etmək üçün oktyabrın 19-da Mirzə Rza xan Ərfüddövləyə verdim. Həmin məktubda mən ingilis Nümayəndə heyəti vasitəsilə Britaniya hökumətinə müraciət etmək və ingilis komandanlığının hökumətimizə borcunun hesabına onlardan avans almaq təşəbbüslərinin səmərəsizliyi barəsində məlumat vermişdim. Əminəm ki, Siz məktubu almışsınız. Ona görə də həmin sənəddə gətirdiyim dəlilləri burada yenidən təkrarlamaq istəmirəm. Lakin bununla belə avans məsələsi ilə bağlı ingilislərlə yazışmaların surətlərini Sizə göndərirəm

(Əlavə № 10). Avans barəsində avqustun sonlarında Xarici İşlər Naziri M. Y. Cəfərovun imzası ilə teleqram göndərilmişdi. Onun mətni bizə böyük qeyri-dəqiqliklə çatdırılmışdı. Ona görə də mən teleqramı geri qaytardım və müvafiq düzəlişlər aparılmasını xahiş etdim. Təshih edilmiş mətni sentyabrın 16-da aldım. Lakin onun məzmunu yenə də ingilis komandanlığının bizim hökumətə borcluluğu məsələsini, habelə bu borcun həcmnin, ingilis Nümayəndə heyətinə məlum olub-olmadığını aydınlaşdırmadığından ingilislərə müraciət üçün tutarlı bir əsas görmürdüm. Müsbət nəticələrə nail ola bilmədik. Lakin buna baxmayaraq ingilislərin məsələdən hali olmaları üçün İngilis Nümayəndə heyətinin təmsilçisinə məktub yazdım və ondan bizə yardım göstərməsini xahiş etdim (yazışmanın 3 və 4-cü səhifələri). Oktyabrın 30-a qədər həmin məktubu göndərmədim. Çünki bu arada ingilis Nümayəndə heyətinin maliyyə şöbəsinin müdiri mayor Monfrislə tanış olmuşdum və o, bizə kömək edəcəyinə söz vermişdi.

Ancaq işin tərsliyindən mayor xəstələndi və yenə gözləməli oldum. Cənab Monfris sağaldıqdan sonra Londonla əlaqə saxladı və bizə xəbər verdi ki, onun hökuməti borc barəsində heç bir şey bilmir, çünki həmin pullar Bakıdakı müttəfiq qoşunların hesabına keçirilmişdir, onu geri qaytarmaq da bütün müttəfiqlərin borcudur. Həmin məsələyə isə Sülh Konfransının maliyyə komissiyasında baxılmalıdır. Sonra onun məsləhəti əsasında oktyabrda İngilis Nümayəndə heyətinin hərbi bölməsinin şefinə məktub yazdım (yazışmanın 6 və 7-ci səhifələri). Həmin məktubda ingilis dilindəki teleqramın Sizə göndərilməsini xahiş edirdim (yazışmanın 7 və 8-ci səhifələri). Məhərrəmovun apardığı araşdırmaya görə teleqram oktyabrın 21-də Sizə göndərilmişdir. Nəhayət, oktyabrın 7-də (qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir, noyabrın 7-si olmalıdır - tərc.) qaldırdığım məsələ barəsində birbaşa Londondan məlumat alacağım barəsində İngilis Nümayəndə heyəti sədrinin məktubu mənə təqdim edildi (yazışmanın 10-cu səhifəsi, əlavə № 10). Bununla da yazışmamız başa çatdı və indiyə qədər Londondan heç bir xəbər almamışam. Yaranmış şərait Sizə göndərdiyim məktubdakı belə bir fikri bir daha təsdiq edir ki, öz ləyaqətimizi qorumaq naminə lap əvvəldən ingilislərin bizə borcu ilə əlaqədar Cəfərov tərəfindən göndərilmiş qeyri-müəyyən teleqram əsasında onların qarşısında xahişkar pozasında dayanmaq lazım deyildi.

Lakin şəxsən Siz, Xarici İşlər Naziri Cəfərov və ümumiyyətlə, hökumət ingilislərdən nə isə almağın mümkün olduğunu güman edirsə, onda özünüz lazım bildiklərinizdən əlavə Sizin adınıza göndərdiyim teleqramda göstərilənləri də (bax. s. 6, ingilis dilində və s. 7, rus dilində) həyata keçirin. Lakin açığını desəm mən, hələlik bu məsələyə ümitsiz yanaşıram. Əgər borcun mənşəyini və onun həcmi müəyyənləşdirmək mümkün olsa, bu artıq başqa məsələdir. Onu aydınlaşdırmaq isə çoxlu vaxt tələb edir və Nümayəndə heyətinin pulla təmin edilməsi məsələsini belə bir mürəkkəb işlə əlaqəli şəkildə həyata keçirmək olmaz. Mənim məsləhətim: dərhal Azov-Don bankı ilə əlaqə yaradın və bu bank vasitəsilə hesabımıza bir milyon frankdan az olmayan məbləğ keçirin. Siz artıq indi burada olan Nobel qardaşlarının vasitəsilə bir dəfə belə bir köçürmə əməliyyatı aparmırsınız. Biz həmin bankdan 300 min frank almışıq.

Bütün bunlar barəsində xəbər verərək və öz borcumu yerinə yetirərək mən təkrarən bir daha bildirir və bir daha xəbərdarlıq edirəm ki, maliyyə baxımından Nümayəndə heyətinin vəziyyəti son dərəcə acınacaqlıdır. Bu da öz növbəsində bizi son dərəcə zəruri və faydalı addımlar atmaqdan çəkindirir. Mövcud şəraiti nəzərə almağınızı və Nümayəndə heyətinin mümkün qədər tez maddi vəsaitlə təmin olunması üçün ən qəti və təcili tədbirlər görməyinizi xahiş edirəm. Eyni zamanda görülən tədbirlər barəsində mənə dərhal xəbər verməyinizi də xahiş edirəm.

Buraya qədər yazdıqlarımla rəhbərlik etdiyim Nümayəndə heyətinin sentyabrın 25-dən, yəni Məmməd Həsən Hacinski vasitəsilə Sizə səkkiz nömrəli məlumat göndəriləndən indiyə qədər gördüyü işlər və vəziyyət barəsində hesabatımı başa çatdırıram. Lakin bu müddət ərzində son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik bir hadisə baş vermişdir ki, məlumatı yazıb başa çatdırdıqdan sonra onun barəsində ayrıca söz açıram.

Göstərilən müddət ərzində Nümayəndə heyətinin heyətində baş verən mühüm hadisə bizim Hindistan müsəlmanlarının rəhbərləri, xüsusən də İrənin indiki təmsilçiləri ilə yaxınlaşmağımız olmuşdur. Bu hadisələrin tarixi oktyabrın 30-dan (mətnə səhv getmişdir, sentyabrın 30-u olmalıdır - törç.) başlanır. həmin gün Hindistan müsəlmanlarının tanınmış xadimi Ağə xanın Londondan bura gəlməsindən istifadə edərək onun ziyarətinə getdik. Fərsətdən yararlanaraq Ağə xanı tələblərimizlə tanış etdik və Memorandumu bütün əlavələrlə birlikdə ona verdik. Bu tanışlıq səhər yeməklərinə və çay mərasimlərinə qarşılıqlı gediş-gəliş üçün imkan yaratdı və bizi bir-birimizə daha da yaxınlaşdırdı. Ağə xan yenidən Londona qayıtdı. Bütün bunlarla eyni vaxtda fars Nümayəndə heyətinin yeni tərkibindən ayrı-ayrı adamlar yanımıza gəlməyə başladılar. Bu tərkib Şahı müşayiət edən yeni xarici işlər naziri Firuz Mirzənin gəlişindən sonra formalaşmışdır. Tezliklə biz Londondan, Mərkəzi Müsəlman Cəmiyyətindən məktub aldığımız. Cəmiyyət 1886-cı ildə yaradılmışdır. Demək olar ki, bütün müsəlman ölkələrində təmsilçiləri vardır. Məktubda qardaş Azərbaycan xalqının istiqlaliyyətinin təmin olunması yolunda Nümayəndə heyətinə uğurlar arzulanırdı. Bir neçə gündən sonra Cəmiyyətin baş katibi Mirzə Haşım İsfahani Parisə gəldi. Yenə də qarşılıqlı vizitlər başlandı və oktyabrın 22-də mən İrənin Xarici İşlər Nazirinin görüşündə oldum. Londondan qayıtmış Ağə xanın yanında səhər yeməyində iştirak etdim. Oktyabrın 25-də isə bizim, habelə İrənin və Hindistan müsəlmanları Nümayəndə heyətlərinin ümumi iclası keçirildi. Bu iclasda Azərbaycana yardım göstərmək, habelə İrənin Nümayəndə heyəti ilə bizim əlbir fəaliyyətimiz barəsində yekdil qərar qəbul edildi. İrənin Xarici İşlər Naziri həmin iclas günü cavab görüşümüzlə gəldi və Nümayəndə heyətinin

bütün üzvləri qarşısında çıxarılmış qərarı bir daha təsdiq etdi. Digər İran təmsilçiləri kimi Firuz Mirzə də Qafqazda müstəqil Azərbaycanın mövcudluğunun zəruriliyini vurğuladı və İranın Qafqaz Azərbaycanına hər hansı şəkildə mane olmayacağı haqqında İran Nümayəndə heyəti üzvlərinin bəyanatını qəti şəkildə bir daha təsdiq etdi. Bildirdi ki, onlar - yəni farslar, ümumi mənafelemiz naminə bizə hər vasitə ilə kömək etməyə hazırdırlar: "Nümayəndə heyətlərimiz əlbir fəaliyyət göstərməlidirlər. İngilis rəhbərlərinin diqqətini Sizin məsələyə yönəltmək üçün imkanlarım var. Birgə çıxışlarımız Sizə də kömək edə bilər. Yalnız bu birliyin formasını müzakirə etmək və bundan ötrə hər iki Nümayəndə heyətinin üzvlərindən ibarət bərabər hüquqlu qarışıq komissiya yaratmaq lazımdır" - deyərək İran naziri bildirdi. Biz razılaşdıq və oktyabrın 28-də təklifi müzakirə edərək Mehdiyevlə Hacıbəyovu həmin komissiyanın tərkibinə seçdik. Farslar isə Zəka-ül-mülkü və Mustan-Sarus-səltənəni göndərmişdilər. Oktyabrın 29-da qarışıq komissiyanın ilk iclası keçirildi. İclasda ümumi fikir mübadiləsi aparıldı. Müzakirələr zamanı nümayəndələrimiz Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsində qəti mövqe tutduğumuzu bir daha bəyan etdilər. Fars nümayəndələri isə bu müstəqilliyə qarşı heç bir bəd niyyətlərinin olmadığını yenidən nəzərimizə çatdırdılar.

İclas oktyabrın 30-31 - də, habelə noyabrın 1-də davam etdi. Daha sonra nümayəndələr nəticələrin müzakirəsinə başladılar. Sonuncu iclasda təmsilçilərimiz Nümayəndə heyətinin razılığı ilə aşağıdakı dörd maddəni təklif etdilər:

I

Azərbaycan Nümayəndə heyəti tərəfindən Sülh Konfransına verilən tələblərdə və xəritələrdə göstərilmiş sərhədlər daxilində Qafqaz Azərbaycanı Rusiyadan bərabərlik, qəti və həmişəlik şəkildə, bu ölkədə hansı quruluşun və dövlət idarəçiliyi formasının mövcudluğundan asılı olmayaraq ayrılır.

II

Qafqaz Azərbaycanının göstərilən sərhədləri daxilində 1918-ci il mayın 28-dən paytaxtı Bakı şəhərində yerləşməklə mövcud olan Azərbaycan Respublikası seçkili Prezidentə və Parlamenta malik azad, müstəqil və demokratik Respublika kimi tanınır. Prezident və Parlament ümumi seçki hüququ əsasında Azərbaycan hökuməti tərəfindən çağırılan Azərbaycan Müəssislər Məclisinin qəbul etdiyi üzvi qərarlar əsasında fəaliyyət göstərirlər.

III

Azərbaycan Demokratik Respublikası qonşu Fars dövləti ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr yaradır. Bu əlaqələrin əsasları və formaları, eyni zamanda onların həyata keçirilmə yolları Azərbaycan və İran hökumətlərinin qarşılıqlı razılığı əsasında hər iki ölkənin Parlamentlərinin bəyənməsi şərti ilə işlənib hazırlanır və müəyyənləşdirilir. həm də bu zaman fars və Azərbaycan hökumətlərinin xarici işlər sahəsində əlaqələrinin birləşdirilməsi məqsədəuyğun sayılır.

IV

Yuxarıdakı I və II maddələrdə göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin tanınması baxımından İngiltərənin həqiqi köməyinə ehtiyac duyur. Azərbaycan Respublikasını onun ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş hər hansı qəsddən qorumaq, siyasi, iqtisadi, mədəni və hərbi inkişafına nail olmaq baxımından bu dövlətə də İrana göstərilən formada yardım göstərilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Bütün bu dörd maddə bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqədardır və lazımı yerə Azərbaycan Respublikası Nümayəndə heyətinin özü tərəfindən çatdırılmalıdır. Bu maddələri İran nümayəndə heyəti qəbul etmişdir və artıq Şahla birlikdə İngiltərədə olan Xarici İşlər Naziri Firuz Mirzəyə göndərmişdir.

Göstərilən maddələrlə əlaqədar bir-iki qeyd-şərtimizi də bildirdik: 1. "Hamı bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə bağlıdır. 2. Maddələrlə əlaqədar özümüz İngilis hökumətinin nümayəndələri ilə görüşməli və onlara müvafiq izahatlar verməliyik". hələlik cavab yoxdur. Biz də, İran Nümayəndə heyəti də Firuz Mirzənin geri qayıtmasını gözləyir.

Biz, əlbəttə, İranın indiki vəziyyətini və avqustun 9-da İrana İngiltərə arasında bağlanmış və burada özümüzün də diqqətlə təhlil edib öyrəndiyimiz müqaviləni nəzərə alırıq. Fikrimizcə, atığımız addım baş tutarsa, çox ciddi məsələlərə təkən verən bir nəticə alın bilər. Maddələrin məzmunundan da göründüyü kimi, müstəqilliyimizin qorunub saxlanması prinsipi bizim tərəfimizdən qətiyyətlə müdafiə edilir. Siyasi-iqtisadi ittifaqın formasına gəldikdə isə, bu məsələnin həlli bütünlüklə hər iki ölkənin Parlamentlərinin və

hökumətlərinin öhdəsinə buraxılır. Birgə xarici əlaqələrə meyl göstərilməsi ilk növbədə müvafiq dövrün şərtləri nəticəsində meydana çıxmışdır. İngiltərənin bizə göstərəcəyi köməyin formaları haqqında dördüncü maddədə bəhs edilmişdir.

Bu məsələ ilə bağlı atacağımız addımları indidən açıqlamağa lüzum görmürük. Hətta gürcülər də hələlik bu barədə heç bir şey bilmirlər.

Lakin müsbət cavab alınan kimi, biz təbii ki, onları xəbərdar edəcəyik. hətta, özləri istəsələr, ola bilsin ki, gürcüləri də bu məsələyə cəlb edək.

Noyabrın 6-da, Londona yola düşməmişdən əvvəl Ağa xan bizim yanımızda oldu. O, yüksək vəzifəli şəxslərlə görüşəcək (Lloyd Corc) və nəticəsi barədə bizə xəbər verəcək. Məlumat alındıqdan sonra özümüz bu və ya digər yolla Londona gedəcəyik.

Atığımız bu addıma çox mühüm əhəmiyyət verməklə yanaşı aydın məsələdir ki, bütün ümidlərimizi yalnız ona bağlamırıq. Üstəlik hələ necə bir nəticənin əldə ediləcəyi də bəlli deyil. İndiki vəziyyətimizdə bizə müəyyən fayda gətirə biləcək hər bir imkandan istifadə etməyi bacarmalıyıq. Həm də məhz indi siyasi şərait elə başgicəlləndirici sürətlə dəyişir ki, hər hansı variantın üzərində dayanıb durmaq son dərəcə çətinidir. Son üç gündə mətbuat, xüsusən də ingilis qəzetləri Antantanın Rusiyanın Sovet hökumətinə münasibətində baş vermiş və ehtimal ki, radikal xarakter daşıyan dəyişikliklər haqqında xəbərlərlə doludur. Əvvəlcə ingilis Parlamentində, sonra isə London və Paris mətbuatında artıq (seçki kampaniyasının aparılmasına baxmayaraq) bolşeviklərin təklif etdikləri sülh (yaxud barışıq) şərtləri müzakirə olunur. Göndərdiyimiz fransız qəzetlərindən Siz bolşeviklərə münasibətdə necə bir dönüş yarandığının şahidi olacaqsınız. hətta "Le Temps" ruslar arasındakı antibolşevik ünsürlərə öz rəğbətini bildirməklə təşəxxüs satmaq mərazindən əl çəkmişdir və artıq bolşeviklərlə barışmaq haqqında danışır, Antantanın keçmiş Rusiya ərazisində yaranmış dövlətlərə diqqət yetirməsindən, kiçik xalqların taleyi ilə maraqlanmasından yazır. Məsələn, bu gün (noyabrın 9-da) bütün qəzetlər başdan-ayağa bolşeviklərin Rusiyadan ayrılan hissələrin nümayəndələri ilə xüsusi bir konfrans keçirmək (keçən ilki Prinkipo məsələsinə bənzər bir şey) təklifi haqqında mülahizələrlə doludur. Yeri gəlmişkən, onu da deyim ki, qəzetlər keçmiş Rusiyanın borclarının ödənilməsində məsuliyyət payını üzərilərinə götürmək şərti ilə yeni yaranmış dövlətlərin ərazilərinin saxlanmasını təklif edirlər. Bu şərtlər barəsində ingilis Parlamentinin aşağı palatasında deputat, polkovnik Malope, üç gün əvvəl Londonda bir ziyafətdə isə Lloyd Çorc danışmışdır. Belə bir imkan da istisna olunmur ki, Konfrans, yaxud onun orqanı Ali Şura (Le Conseil Sureme) bolşeviklərin təklifini qəbul edəcək və onlarla razılığa gələcəkdir. Ehtimal edilən razılığın şərtlərindən biri isə yeni dövlətlərin tanınması olmalıdır.

Qeyd etdiyim dönüş-indi bütün mülahizələrin əsas predmetidir. Bu dönüş barəsində bütün Nümayəndə heyətlərində danışirlər. Arabir görüşməli olduğumuz siyasətlə bağlı adamların hamısı bu məsələdən bəhs edir. Əlbəttə, dünyada siyasətdən daha dəyişkən və sürüşkən bir şey yoxdur, ona görə də siyasət sularının qabarma və çəkilmələri həmişə gözlənilməzdir. Lakin hiss olunur-bizim də azad və müstəqil yaşamağa bəslənən ümidlərimizin möhkəmləndiyi, gerçək bir şəkil almağa başladığı dövr artıq gəlmişdir. Biz keçmiş Rusiyanın bütün xalqları üçün son dərəcə əlverişsiz olan vaxtlarda da, hətta çəkdiyimiz bütün əziyyətlərin səmərəsiz qalacağına üzümüzə deyildiyi anlarda da ümidlərimizi itirmirdik. Biz ona görə belə hərəkət edirdik ki, xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq, onun nəticə etibarını ilə nəyin bahasına olursa olsun, müstəqilliyini qazanacağına inanırdıq. həm də bu zaman biz öz azadlıqları yolunda yarım il, bir il deyil, illər uzununu, onilliklər boyu mübarizə apararıq, öz azadlığı uğrunda çarpışan, onu böyük şəxsi və maddi qurbanlar bahasına əldə edən digər xalqların heyrətamiz təcrübəsini unutmurduq.

Elə buna görə də bütün ağırlığına baxmayaraq Antantanın münasibəti bizi haldan çıxarmırdı, qarşıya qoyduğumuz məqsəddə Azərbaycanın müstəqilliyinə çatmaq yolunda zəruri saydığımız, özümüzü borclu bildiyimiz addımları atmaqdan çəkirdim. Biz misilsiz nemət saydığımız bu böyük sərvətə-müstəqilliyə nail olmaq yolunda heç nədən çəkinməmişik və çəkinmirik. Mən əvvəllər də Sizə yazmışdım - indi elə bir yolla gedirik ki, verəcəyimiz heç bir qurban bizi bu yoldan çəkənməyəcəkdir.

Ona görə də Azərbaycandan gələn və düşüncələrimizi təsdiqləyən hər bir xəbər bizi ürəyimizin dərinliklərinə qədər sevindirir, ruhlandırır, bizə inam verir ki, burada biz, orada, vətəndə yoldaşlarımız isə eyni hisslərlə, eyni fikirlərlə, eyni məqsədlərlə yaşayır və çalışırıq. Məhz bu baxımdan bütün Nümayəndə heyəti Xarici İşlər Nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanovun Kuban hökuməti yanındakı Diplomatik Nümayəndəmizə bu il iyunun 26-da göndərdiyi 1846 nömrəli məktubdan aşağıdakı sətirləri dərin məmnunluq hissi ilə qarşıladı: "Möhkəm yadınızda saxlayın ki, Azərbaycan xalqı yalnız özünün Müəssislər Məclisinə, yaxud digər bu xarakterli Məclisinə gələcək. Başqa heç bir yerə getməyəcək. Bizim hökumətin nöqtəyi-nəzəri belədir ki, kimliyindən-bolşevik, menşevik, denikinçi və s. mövqeyindən dayanmasından asılı olmayaraq Azərbaycanın müstəqilliyinə qəsd edən hər bir kəs onun düşmənidir. Könüllü Orduya bizim münasibətimiz belədir - möhkəm və qəti şəkildə qərara alınıb ki, o, Azərbaycan Respublikasının sərhədlərinə buraxılmasın, Dağıstandakı, Könüllü Ordu hissələrinin oradan çıxarılmasına təkid edilsin, Dağıstan demarkasiya xəttinə qədər Azərbaycan qoşunları tərəfindən tutulsun".

Biz lazım gəlidiyi təqdirdə, həmişə və hər yerdə belə möhkəm, qətiyyətli, vətənpərvər siyasətin həyata keçirilməsini arzulayırıq. Və inanırıq ki, hökumətimiz həmişə belə bir siyasətin tərəfdarı olacaq və indi də məhz bu cür siyasi xəttin tərəfdarıdır. Çünki keçmiş Rusiyaya, xüsusən də Könüllü Orduya münasibət məsələlərində orta mövqə ola bilməz və olmamalıdır. Əgər qarşımıza məhz Dağıstanın, hətta ondan da Şimala doğru ərazilərin təmizlənməsi məsələsini qoymuşuqsa, heç bir cəlbədicə təklif, vəd və yarımçıq xarakterli danışıqlar bizə kömək etməyəcəkdir.

Əlbəttə, hökumətimizin yuxarıda misal gətirdiyim tipli qətiyyətli addımlarının şahidi olanda biz sevinirik, mənfi xarakterli məlumatlar alanda isə ürəyimiz ağrıyır. Təbii ki, burada xaricdəki nümayəndəliklərimizlə bağlı belə məlumatlarla rastlaşırıq. Bu mənada artıq Sizə keçmiş Sənaye və Ticarət Nazirinin verdiyi vəsiqələrə məsuliyyətsiz münasibəti barəsində yazmışdım. Xarici İşlər Naziri Cəfərov məlumatında qeydlərimin nəzərə alındığını bildirir. Mən öz borcumu yerinə yetirmişəm. Həmin borc isə məndən bütün qüvvəmlə hökumətimin nüfuzunu qorumağı tələb edir. Şübhə yoxdur ki, Nümayəndə heyəti üzvlərindən hər biri hökumətə heç bir dəxli olmayan adamın özünü Azərbaycan Respublikasının təmsilçisi kimi qələmə verməsini, hətta müvafiq Certificats göstərməsini eşidəndə çox pərt vəziyyətə düşməlidir. Romada belə bir hadisə olub. Bu ölkənin hökuməti Azərbaycanla daha yaxın münasibətlər yaratmaq arzusunda olduğundan bizim Nümayəndə heyətinə (söhbət ticarət sahəsində əməkdaşlıq yaratmaq üçün Romaya gəlmiş heyətdən gedir - tərəf.) son dərəcə diqqətlə yanaşmış, Nümayəndə heyətinin üzvü isə bunun müqabilində müxtəlif Certificats paylamağa, hətta Azərbaycan dəmiryolları ilə pulsuz gediş hüququ verən sənədlər verməyə başlayıb. O biri tərəfdən, guya hökumətin işləri üçün göndərilən, əslində isə şəxsi məsələləri üçün gələn ayrı-ayrı kommersantlara dövlət sənədlərinin verilməsi, təəssüf ki, hələ də davam edir. Belə rollarda Azərbaycanla heç bir əlaqəsi olmayan şəxslər görünəndə isə insan özünü təhqir olunmuş sayır. Əgər kiməsə varlanmaq imkanı verilsə, heç olmazsa, bu imkanı ölkənin əsl sakinlərinə verin... Lakin bütövlükdə bu məsələlərə xüsusi diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Çünki bu hökumətin nüfuzu ilə sıx bağlıdır. Həmin nüfuzu isə, nəyin bahasına olursa olsun, qorumaq lazımdır. Göndərilən adamların seçilməsi xüsusi diqqətlik tələb edir. Kommersiya ilə məşğul olan şəxslər bizə hər yerdə-burada da, Romada da, başqa yerlərdə də lazımdır. Onları bu işə təşviq etmək lazımdır. Lakin kommersiya fəaliyyəti onlara heç bir halda təmsilçilik hüququ verməməlidir. Hətta kommersiya xarakterli təmsilçilik hüququndan da söhbət gedə bilməz. Bir sözlə, bütün bu işlərə son dərəcə diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Yeri gəlmişkən, iki nəfər gənc bakılıni Məmməd Həsən Dadaşovu və Nəcəf Qulu Qasımovu Sizin diqqətinizə təqdim etmək istədim. Onlar Londonda olublar, dünən bura qayıdıblar və tezliklə Bakıya yola düşəcəklər. Özlərinin dediklərinə görə, kommersiya xarakterli çoxlu məlumatla malikdirlər. Əgər mümkün olsa, bu məlumatlardan istifadə etmək lazımdır. Bir kommersant kimi mən həmin şəxslərlə ilk dəfə burada tanış olmuşam. Pis təəssürat yaratmırlar. Lakin onlar barəsində Bakıda müvafiq məlumatlar toplamaq mümkündür.

Bu misalları gətirməkdən məqsədim ölkəmizdəki işlərin vəziyyəti ilə Nümayəndə heyətindən gözlənilən nəticələrin bir-biri ilə sıx əlaqəli olduğunu bir daha nəzərinizə çatdırmaqdır. Heç bir şübhə olmamalıdır ki, Azərbaycanın həyatındakı bütün müsbət yeniliklər, bütün mədəni təşəbbüslər, bütün qanuni sərəncamlar, dövlətçiliyin bütün təzahürləri, ölkənin mənafeyinə xidmət edən hər cür şəxsi təşəbbüslərin meydana çıxması - bütün bunlar burada bizim üçün müsbət hallardır və onlar bizə Azərbaycanın müstəqilliyini daha cəsarətlə müdafiə etmək haqqını verir.

Doğrudur, bizi hələ dövlət kimi tanıyırlar. Lakin gətirdiyimiz hər yerdə və hamıya artıq il yarımından bəri bir dövlət kimi faktiki mövcud olduğumuzu bildirir, öz Parlamenti, hökuməti, inzibətçiliyi, məhkəməsi, məktəbləri, ordusu olan Azərbaycanın müstəqil yaşadığını göstəririk. Bu Azərbaycan bolşeviklərlə amansız mübarizəyə tab gətirib. Deməli, azərbaycanlılar həyat qabiliyyətinə malikdirlər və özlərinin müstəqil dövlətini qura bilərlər. Gücümüz çatdığı qədər, hətta gücümüz çatmasa belə, bu vəziyyəti qoruyub saxlamaq, bu özlənütədiyi mühafizə etmək lazımdır. Biz istədik ki, hamı, bütün xalqımız indi özümüzün müstəqil ictimai-siyasi və iqtisadi həyata qabil olduğumuzu sübut etmək üçün imtahan verdiyimizi yaxşı başa düşsün.

İnanıram ki, buna gücümüz çatacaq. Çünki xalqımız doğrudan da, qabiliyyətlidir, ölkəmiz isə təbii sərvətlərlə zəngindir. Lakin bizdə indiyə qədər əxlaqi başlanğıca əsaslanan siyasi məktəb olmadığından geniş xalq kütlələrinin öz gənc dövlətinin müəssisələrindən, qurumlarından nümunə götürməsi və yaşadığımız indiki sınaq anının bütün ciddiliyətini dərk etməsi çox zəruridir. Paytaxt və rəhbər xadimlər-bax, Azərbaycana bütün varlığı ilə xidmət etməyin nümunəsini geniş xalq kütlələrinə onlar göstərməlidirlər. Ümumi borc xalqı səfərbər etmək və onu müstəqil mövcudluq ideyası ətrafında sıx birləşdirməkdir. Çünki biz artıq şüurlarda geriyyə dönmüş üçün yer olmadığına və ola da bilməyəcəyinə əminik. Qarşımızda yalnız bir yol var - bu da Azərbaycanın müstəqilliyinə aparan yoldur!

Bu yolu təhlükəsiz şəkildə keçmək üçün ilk növbədə ölkənin daxili vəziyyətini sahmana salmaq və möhkəmləndirmək zəruridir. Ölkənin özündə, onun inzibati qurumlarında və məhkəmələrində qayda-qanun yaratmaq və ümumən qanunçuluğa hörmət zəruridir. Ümumi mənafeələrə qayğı və onlara sevgi hissi ilə yanaşmaq zəruridir. Dövlət mənafeələrini qorumaq yolunda xalqın mütəşəkkilliyi və birliyi zəruridir.

Azərbaycan yalnız öz daxili həyatını bu şəkildə nizamlayacağı təqdirdə dövlət ola bilər. Həm də elə bir dövlət ola bilər ki, artıq heç kəsin onu tanımasına möhtac qalmaz. Çünki daxilən güclü, sabit Azərbaycan artıq

öz-özlüyündə, real və inkaredilməz bir fakt kimi tanınmış olacaqdır. Daxildə dövlətçilik baxımdan möhkəmləndikdə o, xaricdən gələn hər cür təhdidə layiqli cavab vermək üçün fiziki və mənəvi qüvvə əldə edəcəkdir.

Biz əminik ki, hökumət özünün mövcud qüvvələrini dövlət quruculuğunun bütün sahələrində Azərbaycanın daxili vəziyyətinin möhkəmləndirilməsinə sərf edəcəkdir. Biz hökumətimizdən onun məhz ölkənin daxili həyatını nizama salmaq yolunda atdığı hər yeni addım, verdiyi hər yeni sərəncam barəsində xəbərlər almaq arzusu ilə yaşayırıq. hökumət yalnız bu yolla indiki vaxtda xalqın rəğbətini qazanmaq, eyni zamanda bizim də müstəqil dövlətçilik şəraitində yaşamağa qabil olduğumuzu nümayiş etdirmək iqtidarına malikdir.

Yalnız daxildən güclü Azərbaycanın mövcudluğu şəraitində Nümayəndə heyətinin buradakı fəaliyyətinin səmərə verəcəyinə ümid bəsləmək olar. Nümayəndə heyəti isə öz növbəsində qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq yolunda hər cür fədakarlığa hazırdır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
NAZİRLƏR ŞURASININ
CƏNAB SƏDRİNƏ

Cənab sədr!

Böyük təəssüf hissi ilə bildirməliyəm ki, kuryer cənab Berlinin noyabrın 10-da nəzərdə tutulan səfəri Fransa Xarici İşlər Nazirliyində Nümayəndə heyətinin verdiyi diplomatik pasporta viza açılmamağı nəticəsində baş tutmamışdır. Aydın oldu ki, həmin nazirlik hələ tanınmayan dövlətlərin nümayəndələri ilə əlaqədar yeni sərəncam verib. Bu sərəncamın tələblərinə görə Nümayəndə heyətləri əvvəllər olduğu və diplomatik pasportlar üçün nəzərdə tutulduğu kimi Xarici İşlər Nazirliyində deyil, adi qaydada, yəni prefekturalar vasitəsi ilə viza almalıdırlar.

Gələcək üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qərara gəldik ki, diplomatik viza alınmasına nail olmaq lazımdır. Lakin təəssüf ki, indiyə qədər bu istiqamətdə atdığımız addımlar heç bir nəticə verməmişdir. Bütün Nümayəndə heyətlərinin ümumi iclasının çağırılması da məhz həmin məsələ ilə əlaqədar mümkün olmamışdır. Ancaq biz məsələnin öz müsbət həllini tapacağına ümidimizi itirməmişik, ona görə də heç nəyə baxmadan, cənab Berlini göndərmək qərarına gəldik. O, çərşənbə axşamı, dekabrın 1-də buradan yola düşür.

Onunla birlikdə həm də on nömrəli məlumatı bütün əlavələr, broşuralar, jurnal və qəzetlərlə və s. birlikdə göndərirəm. Həmin məlumatda bir çox məsələlər barəsində ətraflı yazdığımndan bu dəfə lakonik olmağa çalışacağam və son üç həftə ərzində baş vermiş hadisələrin qısa xronikasını təqdim edəcəyəm.

I

Bəhs olunan dövrdə siyasi həyatın ən mühüm hadisəsi, heç şübhəsiz, parlament seçkiləri sayılmalıdır. Seçkilər formal şəkildə hələ başa çatmamışdır. Boş qalmış 24 deputat yeri üçün təkrar seçkilər keçiriləcəkdir. Lakin bütövlükdə bu seçkilər artıq yeni dövr üçün Fransa parlamentinin həqiqi simasını müəyyənləşdirmişdir. Sosialist ünsürlərin bütün ciddi-cəhdlərinə və hədə-qorxularına baxmayaraq 1914-1919 - cu illərlə müqayisədə fransız xalqı yeni Parlamentə əvvəlki seçkilərdə olduğundan daha çox sağtəmayüllü deputat göndərmişdir. Sonuncu parlamentdə ciddi sosialist mövqeyində (socialistes unifies, republicains socialistes, radicaux socialistes) dayanan deputatlar 602 mandatdan 398 - ni almışdılar, yəni Parlamentin üçdə iki hissəsi sosialistlərlə təşkil olunmuşdu. Yalnız 205 deputat (onların içərisində: republicains de gauche 77 (respublikaçılar - 77), progressistes - 59, (tərəqqipərvərlər - 59), Liberaux 42 (liberallar - 42), conservateurs-27 (mühafizəkarlar - 27) sağ təmayüllü idi.

Yeni Parlamentdə bu qüvvələr nisbəti tamamilə əks xarakter qazanmışdır. İndiyə qədər seçilmiş 546 deputatdan 346 nəfəri sağlar, yalnız 210 nəfəri sosialistlərdir. Başqa sözlə desək, sonuncular artıq 187 deputat yeri itirmişlər. Socialistes unifies-in sıraları xüsusilə seyrəlmişdir. Onların əvvəlki parlamentdə 104 mandatı var idi, indi isə yalnız 56 deputat yeri qazana bilmişlər. Radicaux radicaux socialistes də eyni vəziyyətdədirlər - əvvəlki 257 nəfərin yerinə bu dəfə onların yalnız 129 deputatı vardır. Beləliklə, Fransada indi hakimiyyətdə olan Klemanso kabinetinin siyasəti qalib gəlmişdir. Bu kabinet isə kiçik xalqların müstəqillik arzularının üzərindən xətt çəkərək "vahid və bölünməz Rusiyanın" yenidən dirçəldilməsi ideyasına tərəfdar çıxır. Yeri gəlmişkən, bizim məsələyə rəğbətlə yanaşan deputatlardan bəziləri (deputat De Mopqu da onların sırasındadır) yeni parlamentə seçilməmişlər. Digər tərəfdən, hətta sosialistlərin belə üstünlük təşkil etdiyi fransız parlamenti bizə əhəmiyyətli kömək göstərə bilərdimi? Bunu demək çətindir. Çünki Fransada bir zamanlar öz kapitallarını rus istiqrazlarına və rus müəssisələrinə qoymuş burjua ünsürlərinin təsiri kifayət qədər güclüdür. Lakin buna baxmayaraq biz sosialistlərin simasında keçmiş Rusiyanın daxili işlərinə qarışmamaq siyasətinin böyük tərəfdarlarına malik idik. Onlar dinləri, dilləri, irqləri ilə ruslardan fərqlənən xalqların keçmiş Rusiyadan ayrılması ideyasına rəğbətlə yanaşırdılar. Tezliklə burada prezident seçkiləri keçiriləcək və Fransa Respublikasının prezidenti postuna Klemansonun sahib çıxacağı güman edilir.

Doğrudur, Fransada sosialistlər məğlub oldular, lakin qonşu İtaliyada və Belçikada onlar qələbə çaldılar. Bu ölkələrdə seçkilər Fransa ilə eyni vaxtda keçirilirdi və hər iki ölkənin Parlamentində çoxlu sosialistlər deputat yerləri qazanıblar.

II

Hər halda mətbuatda və ictimai fikirdə baş verən dönüş (bu haqda on nömrəli məlumatımda yazmışdım) getdikcə daha da genişlənməkdədir. Əgər hətta bu gün (noyabrın 29-da) Parisin ən sağ təmayüllü qəzetlərindən olan "L'Action Française" ingilis hökumətinin Leninlə danışıqlar apardığını qeyd edərək indiki Rusiyanı öz ixtiyarına (yəni bolşeviklərə) verən və çar Rusiyası ərazisində meydana çıxmış dövlətlərə himayədarlıq göstərən ingilis siyasətinin təhlükəli xarakter daşdığı bildirirsə, bir neçə gün bundan əvvəl başqa bir sağ təmayüllü klerikal qəzet - "La Croix" Ermənistan Respublikası haqqında danışarkən Azərbaycan barəsində də müstəqil mövcudluq qabiliyyətinə malik bir ölkə kimi bir çox xoş sözlər demişdi.

Lakin bu qəbildən olan faktlar içərisində İngiltərənin baş naziri Lloyd Çorçun noyabrın 17-də İcmalar Palatasında söylədiyi nitq xüsusilə diqqətəlayiq hadisə sayılmalıdır. Öz nitqində Britaniya hökumətinin başçısı yenidən Rusiyanın tərkibinə daxil olmaq istəməyən ölkələr kimi iki dəfə Azərbaycanın, Gürcüstanın və Rusiya Ermənistanının (SIC!) adını çəkmişdir. Bu nitq böyük əks-səda doğurmuşdur. İndi onu hər üzünə şərh edirlər. Əgər mətbəə işçilərinin noyabr ayının 12-də başlanan tətili nəticəsində qəzetlərin nəşri dayanmasaydı, yəqin ki, həmin nitqlə bağlı xeyli ədəbiyyat meydana çıxardı. Nitqin fransız dilinə tərcüməsini əlavə edirəm (əlavə № 1). Rus ünsürləri çox narazıdırlar. Onların sol qanadı (İ. Minor, Zenzinov V., Stalinski E.) burada fransız dilində həftəlik "Pou la Russie" qəzetini nəşr etməyə başlayıblar. Lloyd Çorçun nitqi ilə əlaqədar bu qəzetdə verilmiş materialın mətnini əlavə edirəm (Bax. Əlavə №2).

Eləcə də Fransız Koloniyaları Liqası siyasət və xarici əlaqələr seksiyası sədrinin mənim adıma ünvanlanmış 17 noyabr tarixli məktubunun surətini də Sizə göndərirəm.

Həmin məktubda seksiyanın çıxardığı qətnamə haqqında məlumat verilir. Yeri gəlmişkən, bu qətnamədə Gürcüstanın və Azərbaycanın "de facto do de jure" (de facto və de yure) tanınması ilə bağlı arzu ifadə olunmuşdur (Bax, əlavə № Z).

III

Bu müddət ərzində on nömrəli məlumatımda bəhs etdiyim məktublardan başqa Nyu-York və Vaşinqtondan, cənab Çendlerdən daha iki məktub, yenə oradan, cənab Robinovdan məktubla birlikdə teleqram alınmışdır.

Birinci məktubda (ümumi say baxımından o, ikincidir və noyabrın 1-də yazılmışdır) cənab Çendler Amerikadakı erməni nümayəndələrinin bizim və gürcülərin əleyhinə hərəkətləri barəsində məlumat vermişdir. Bu, əlbəttə, bizdən ötəri Yenilik deyil! Üstəlik buradan ç. Kaçaznuni, Enfiacıyan və Piralovun Amerikaya getdiklərini də nəzərə alsaq, təəccüb doğuracaq heç bir şey yoxdur. Cənab Çendler eyni ilə belə bir məktubu da N. S. Çxeidzeyə göndərmişdir. Nümayəndə heyətlərimizin bu məsələ ilə bağlı qənaətləri ümumi idi və cənab Çendlərə cavab məktubumuzda ona Amerikadakı ermənilərlə polemikaya girmədən bizim xeyrimizə təbliğat aparan xüsusi bir Komitə yaratmasını tövsiyə etdik. Həm də bu zaman biz gürcü hökumətinin artıq cənab Maçabelini Amerikaya ezam etmək barəsində qərar çıxardığını öyrəndik. Cənab Çendlərin məktubunda başqa məsələlərə də toxunulur. Həmin məktubun fransız dilinə tərcüməsini məlumata əlavə edirəm (əlavə № 4).

Noyabrın 10-da Vaşinqtondan göndərdiyi ikinci məktubda (ümumi say baxımından üçüncü) cənab Çendler Amerikanın bizim müstəqilliyimizə münasibəti məsələsinə toxunmuşdur. həmin məktubdan görəcəksiniz ki, Birləşmiş Ştatlar da Kolçakın və digər generalların fəaliyyətinin nə ilə başa çatacağını gözləyir. Şübhə yoxdur ki, indi onların vəziyyətlərinin o qədər də yaxşı olmadığı bir dövrdə Birləşmiş Ştatların Dövlət Departamenti bizim xeyrimizə sözünü daha qəti şəkildə deyə bilərdi. Həm də xüsusilə Lloyd Çorçun nitqindən sonra! Bu məktubun da fransız dilinə tərcümədə tam mətni məlumata əlavə edilir (əlavə № 5).

Cənab Robinovun noyabrın 3-də Vaşinqtondan göndərdiyi məktub. O, bizim üçün Amerika bazalarından 108 müxtəlif mallar şəklində alınan kredit barəsindədir. Məktubda həmçinin "Standart Oil C-ie" təmsilçiləri ilə danışıqlardan, ermənilərlə bağlı vəziyyətdən və özünün cənab Çendlərlə əlaqələrindən bəhs edilir. Bizim və gürcülərin cənab Robinovu əməkdaşlıq üçün dəvət etdiyimiz əsas məsələyə-kredit məsələsinə gəldikdə isə yalnız bir iş görülmüşdür. Amerika hökumətinin ayırdığı 15 milyon dollar kreditin Omsk hökumətinin zəmanəti əsasında verilməsinə etiraz bildirilmişdir. Etirazın nəticəsi barəsində hələlik heç bir şey məlum deyil. Daha sonra, cənab Robinov öz təşəbbüsü ilə neftlə bağlı məsələlərlə məşğul olmağa başlamışdır. Bəlkə də bu istiqamətdə o, həqiqətən də nəyə isə nail ola bilər. Lakin biz cənab Robinova belə bir vəzifə həvalə etməmişik. Odur ki, mən dərhal teleqram göndərdim və istisnasız olaraq yalnız kredit məsələsi ilə məşğul olmasını xahiş etdim. Təəssüf ki, cənab Robinov özü artıq bura qayıtmağı qərara alıb və yazdığına görə, dekabrın 5-də Parisdə olacaq. Daha təfərrüatlı tanışlıq üçün aşağıdakı sənədlərin surətlərini əlavə edirəm: cənab Robinovun ingilis dilində məktubunun surəti (əlavə № 6), həmin məktubun fransız dilindəki nüsxəsinin surəti (əlavə № 7), bu məktubla birlikdə ingilis və fransız dillərində göndərdiyi teleqramın surəti (əlavə № 8) və mənim göndərdiyim cavabın surəti (əlavə № 9).

IV

İqtisadiyyat sahəsində biz çox tez-tez tranzit məsələsi ilə üzləşməli oluruq. İstər rəsmi, istərsə də qeyri-rəsmi şəxslər tərəfindən dəfələrlə mənə tranzit şərtləri, malların ixracı və idxalı haqqında çoxsaylı suallar verilmiş, xahişlər edilmişdir. Biz bütün bu məsələlərdən, eləcə də neft sənayesi ilə bağlı hökumətin sərəncamlarından tamamilə xəbərsizik. Bu yaxınlarda böyük Nobel yanımında oldu və hökumətimizi məzəmmət etdi ki, onun nefti 5 manat 80 qəpiyə təhvil vermək tələbi, uzunmüddətli borclarla bağlı maneələri və s. haqqındakı lüzumsuz sərəncamları ilə sənayeni müflis hala salır. Bizə isə bu barədə heç bir şey bəlli deyil. Adətən belə hallarda biz əlaqə yaratmağın çətinliyini bəhanə gətirir və ümumiyyətlə, heç bir məlumatımızın olmadığını deməklə canımızı qurtarıq. Çox ağır vəziyyət yaranmışdır. İndiyə qədər bizə tranzit ticarət haqqında qaydalar çatdırılmamışdır. Həmin qaydalardan bixəbərliyimizə görə İrana mal göndərənlərin qarşısında qızarmalı oluruq.

Cənab Nazirlər Şurasının sədri, müvafiq nazirliklərə özlərinin tranzitə, idxala, ixraca, ümumiyyətlə, ticarətə və sənayeyə, eləcə də maliyyə məsələlərinə dair qanun, qayda sərəncamlarının nüsxələrini bizə göndərmələri barəsində göstəriş verməyinizi Sizdən çox xahiş edirəm.

Ümumiyyətlə, Sizdən xahiş etməyi özümə şərəf bilirəm ki, Dəftərxananız yanında ayrıca bir büro yaradasınız və bütün qəbul edilmiş və layihə şəklində olan qanunların, qərarların, sərəncamların, qeydlərin, idarələr üzrə əmrlərin və s. surətlərinin hazırlanmasını və Nümayəndə heyətinə göndərilməsini həmin büroya həvalə edəsiniz. Bunun işimiz üçün hər cəhətdən çox böyük əhəmiyyəti olardı. Bu hər şeydən əvvəl ölkəmizdə də lazımı yerdə və lazımı məqamda hamının əməl etməyə borclu olduğu müvafiq qanunların və nizam-intizamın mövcudluğunu göstərməyə imkan yaradardı. Belə sənəd və məlumatların əlimizin altında olmamağının ümumi işimizə və nüfuzumuza neçə xələl gətirdiyini aşağıdakı təsadüfdən də görmək mümkündür:

Böyük fransız şirkətlərindən birinin nümayəndəsi yanıma gələrək İrana çoxlu miqdarda mal göndərdiyini, Bakıda isə bu mallar üçün yüksək gömrük haqqı tələb edildiyini, özünün həmin miqdarı ödəmək iqtidarında olmadığını bildirdi və məndən hökumətimizə gömrük rüsumlarını azaltmaq barəsində məktub yazmağımı xahiş etdi. hansı qaydalar əsasında və hansı miqdarda gömrük haqqı alındığından xəbərim olmadığı üçün cavab verdim ki, hökumətə o, özü müraciət etməlidir. Çünki hökumət artıq qaydaları müəyyənləşdirib və onları dəyişdirmək heç kimin səlahiyyətinə daxil deyildir. Şirkətin nümayəndəsi, təbii ki, narazı getdi və Fransa hökumətinə şikayət edəcəyini bildirdi. Bir neçə gündən sonra doğrudan da Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin blankında məktub aldım. Məktubda bildirilirdi ki, hələlik Qafqazın beynəlxalq vəziyyəti tənzimlənmədiyindən bütün kommersiya münasibətləri Fransa-Rusiya ticarət müqaviləsi əsasında həll olunmalıdır. Doğrudur, məktub Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin blankında yazılmışdı, lakin nömrə və imza yox idi (yalnız "V" hərfinə bənzər işarə var idi), kimə ünvanlandığı göstərilməmişdir. Eyni məzmununda və eyni şəkildə sənədi gürcü Nümayəndə heyəti də almışdır. Birgə iclasımızda məktuba cavab verməməyimi və ümumiyyətlə, bu məsələyə diqqət yetirməməyi qərara aldım. Lakin bir tərəfdən məlumat üçün, o biri tərəfdən də yuxarıda dediklərimin təsdiqi kimi xatırlatdığım məktubu da məlumatla birlikdə Sizə göndərirəm (əlavə № 10).

V

Siz yəqin ki, noyabrın 24-də London-Tehran-Rəşt vasitəsilə göndərdiyim teleqramı alımsınız və artıq bilərsiniz ki, bizə verilmiş xəstəxana ləvazimatından ibarət yeşiklər, nəhayət ki, "Anatoliya" gəmisində Marseldən Batuma yola salınmışdır. 200 yeşikdən hələlik 165-i göndərilmişdir. Qalan 35 yeşik isə yaxşı qablaşdırılmadığından limanda qalıb və sonradan göndəriləcək. Yükün dəmir yolu ilə Brestdən Marselə və gəmi ilə Marseldən Batuma aparılması bizə 6575 franka başa gəldi. Həmin məbləğ artıq ödənilmişdir. Yeşiklər Batum konsulumuz doktor Mahmudbəy Əfəndiyevin adına göndərilmişdir. Bu barədə mən teleqrafla İstanbulda Yusif bəy Vəzirova xəbər vermiş və cənab Əfəndiyevə məktub yazmışam. Əkər cənab Əfəndiyev Batumda yoxdursa, onda sərəncam vermək lazımdır ki, başqa bir nəfər yükü alsın və Bakıya göndərsin. Hər halda yükün sənədlərini cənab Berlin aparır. Batumda lazım olan işləri o özü görəcək və sonra Bakıda Sizə məlumat verəcək."

Dərmanlarla bağlı müəyyən dolaşıqlıq yaranıb. Çünki küman edirdik ki, xəstəxana ləvazimatı kimi onları da pulsuz alacağıq. İndi isə minimal qiymətlə də olsa, pulla almağı təklif edirlər. Hələlik qiymətləri öyrənirik. Təəssüf ki, cənab Bıkov yalnız bircə dəfə yanımda olub, Bakıdan gətirdiyi dərman siyahısını verib və sonra yoxa çıxıb. Eşitdiyimə görə, o, başqa malların alınması ilə məşğuldur. Həmin malları da Bakıya aparacaq. Göndərdiyiniz doktor Finkelşteyn hələ də gəlib çıxmayıb. O, Romadan bizə teleqraf göndərərək Parisə gəlməyi üçün icazə alınmasında köməyimizi xahiş edib. Əlimizdən gələni etdik.

Digər tərəfdən, dərmanların alınması, bizdən asılı olmayan səbəbləri görə ləngiyəcəkdir. Çünki pulu qabaqcadan tələb edirlər. Nümayəndə heyətinin isə maddi vəsaiti yoxdur.

Ümumiyyətlə, müxtəlif idarələrin verdikləri tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün də nağd pul tələb edilir. Həmin pullar isə Nümayəndə heyətində yoxdur, yoxdur... Bu səbəbdən də bütün işlərdə ləngiməli oluruq.

Məsələn, Poçt və Teleqraf Nazirliyinin tapşırığı ilə bağlı deməliyəm ki, əgər indi pul olsaydı, teleqraf və telefon aparatlarının, avtomobil hissələrinin bir qismini almaq mümkün idi. Həmin məsələ ilə əlaqədar buradakı Baş Teleqraf və Telefon Kompaniyasının iki məktubunun surətinin Sizə göndərirəm. Mənim tapşırıqla əməkdaşımız cənab Derezinski Kompaniya ilə danışıqlar aparmışdır (əlavə № 11 və 12). Cəmiyyət (məndə belə gedib, əslində Kompaniya olmalıdır - tərc.) öz mühəndisini, hətta öz hesabına göndərməyə hazırdır, bir şərtlə ki, verilən sifarişin həcmi 500 000 frankdan az olmasın və yola sərf etdiyi vaxtla birlikdə mühəndisin gedib-gəlməsi iki aydan çox çəkməsin. Başqa bir şərt - sifarişin yarı qiymətinin qabaqcadan ödənilməsidir. Ödəmə mütləq frankla olmalıdır.

Ümumiyyətlə, bu məsələlər barəsində təfərrüatlı yazmaq, hər şeyi axıra qədər aydınlaşdırmaq lazımdır ki, müəyyən istiqamətdə hərəkət etmək mümkün olsun. Ən başlıcası isə vaxtın qiymətini bilmək lazımdır, çünki malın dəyəri, göndərilməsi və s. bu amildən çox asılıdır. Respublikamızın Ümumdünya Poçt İttifaqına daxil olması üçün

lazımı məlumatların bir hissəsi artıq toplanmışdır və bu günlərdə Bernə məktubla müraciət edəcəyəm. Həmin məktubun layihəsini Sizə göndərirəm (əlavə № 13).

Eyni şəkildə Fransa Xarici İşlər Nazirinin adına ayrıca bir məktub yazıram. Həmin məktubda Gəncədə radiostansiya tam şəkildə qurulub başa çatdırıldıqdan sonra bizim radioteleqramların qəbul olunması məsələsini Fransanın - Hərbi Naziri ilə birlikdə razılaşdırmağı xahiş edirəm (əlavə № 14). Mənim buradan Sizin adınıza göndərəcəyim ilk sınaq radioteleqramının mətni də məlumata əlavə olunur, həmin teleqram Gəncə radiosunun işə düşməsi barəsində xəbər alındıqdan sonra yola salınacaqdır (əlavə № 15).

Bu günlərdə Romadan, İv. Volkov adlı birisindən aldığım məktubun surətini də Sizə göndərirəm. Həmin şəxsi, göründüyü kimi, Əziz bəy Tahirov Azərbaycan Respublikası Missiyasının katibi, yaxud işlər müdiri vəzifəsinə dəvət etmişdir (əlavə № 16). Cənab Volkovun sözlərinə görə missiya avqustun 15-də gəlməlidir. O, Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi cənab Tahirovun tapşırığına əsasən bu müddətə qədər missiya üçün müvafiq bina tutub. Əslində isə nə missiya barəsində, nə də nümayəndə cənab Tahirov haqqında bizə heç bir şey bəlli deyil. Cənab Volkov ona avqustun 15-dən başlayaraq ayda 2500 italyan lirəsi miqdarında məvacib verilməsini xahiş edir. Əvvəla, Nümayəndə heyətinin vəsaitindən bu məbləği verməyi mümkün saymadığımdan, ən başlıcası isə cənab Volkovun iddiasının nə dərəcədə əsaslı olduğunu bilmədiyimdən, ərizəsinin əslini əlavələr qismində Sizə göndərirəm. Bu barədə cənab Volkovun özünə ayrıca məlumat verəcəyəm.

VI

Nümayəndə heyətinin maddi vəsaitlə təmin edilməsi məsələsi yenə də gündəlikdə birinci və təcili məsələ olaraq qalmaqdadır. İndi bu məsələ üç həftə əvvəlki ilə müqayisədə daha kəskin şəkildə dayanır. Fəlakətin yaxınlaşdığını-Nümayəndə heyətinin tamamilə vəsaitsiz qalacağı günü göstərən vaxt get-gedə yaxınlaşır. Bu kədərli aqibətdən çıxış yolu tapmaq üçün mən hətta Nobelə (qoca) müraciət etdim. Lakin Nobelin dediyinə görə indi onların nə kredit, nə də nağd pul vermək imkanları yoxdur. Doğrudur, tamamilə boyun qaçırmadı. Amma fikirləşmək üçün vaxt istədi ki, işə kömək etsin. Onun kiçik qardaşı artıq gedib, özü də İsveçə yola düşməyə hazırlaşır. Ümumiyyətlə, özünü bizə borclu saydığını etiraf etməsinə baxmayaraq indi bir çox səbəblərə görə Nobelə o qədər də ümid bağlamağa əsas yoxdur. Bir sözlə, bu işlə ciddi şəkildə məşğul olun, bankla (məsələn, Azov-Don bankı ilə), yaxud lazım bildiyiniz hər hansı bir şəxslə danışın, Nümayəndə heyətinin hesabına ən azı bir milyon frank pul köçürün, göndərin, kredit açın... Yenə də bu məsələ ilə əlaqədar noyabrın 24-də London-Tehran-Rəşt vasitəsilə Sizə teleqram göndərmişəm və onun surətini əlavə edirm (əlavə № 171)

VII

Yudeniçin və Kolçakın məğlubiyyəti, Denikinin kədərli vəziyyəti, Müttəfiqlərin ona pul, ərzaq və sursat yardımından imtina etmələri, Almaniyanın Rusiya ilə yaxınlaşmaq planları, Pribaltika dövlətlərinin bolşeviklərlə sülh müqaviləsi bağlamaq cəhdləri, Amerika Senatı üzvlərinin böyük əksəriyyətinin Sülh konfransına, xüsusən də Versal müqaviləsinə mənfi münasibətləri-bütün bunlar ümumilikdə kiçik xalqlar üçün çox müsbət haldır, onları ruhlandırır, onlara ümid verən mühüm amildir. Məhz belə bir şəraitdə Lloyd Çorçun çıxışı da təsadüfi sayılmamalıdır. Heç şübhəsiz, yuxarıda bəhs etdiyim müsbət mənalı dönüş də (söhbət mətbuatda və ictimai fikirdə meydana çıxan dönüşdən gedir) onun adı ilə bağlıdır. Belə bir şəraitdə biz də bütün digər Nümayəndə heyətləri kimi səbirlə tanınacağımız anı gözləyirik. Biz həm də ümidlə gözləyirik və sonun uğurlu olacağına inanırıq. Siyasi cəhətdən vəziyyətimizin yaxşılaşması, heç şübhəsiz, tanınma faktı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu məsələ ilə əlaqədar biz Londondan, həm də iki mənbədən müsbət məlumat almışıq. Onlardan biri İran Nümayəndə heyəti ilə yaxınlaşmağımızla, o biri isə ümumiyyətlə, bütün yeni Respublikaların vəziyyəti ilə bağlıdır. Doğrudur, İran Nümayəndə heyəti ilə yaxınlaşma məsələsində son üç həftə ərzində elə bir nəzərəcarpacaq irəliləyiş yoxdur. Xarici işlər Naziri Firuz Mirzə hələ Londondan qayıtmamışdır. Lakin bu şəhərdə haqqımızda çox müsbət fikir söyləndiyindən xəbərdarıq. Bu məlumat başqa mənbədən də təsdiq olunur.

Müstəqil siyasi həyata qabil xalq kimi ingilislərin diqqətini cəlb etdiyimizi eşitmək bizə xoşdur. Ona görə də indi Londona getməyin zəruriliyini daha aydın dərk edirik və yəqin ki, çox tezliklə bu şəhərə yola düşəcəyik.

Həm də söhbət yalnız adi səfərdən getmir, görünür, biz Londona köçməli olacağıq. Çünki ehtimal ki, rus məsələsi ilə əlaqədar konfrans məhz Londonda keçiriləcəkdir. Bütünlükdə, şəraitin bizim xeyrimizə dəyişməsinə baxmayaraq, həm burada, həm də Londonda lazımı adamlarla əlaqələri itirmirik. Vəziyyətin yaxşılaşacağına bəslənən ümidlər yeni respublikaların təmsilçilərini o qədər ruhlandırır ki, artıq İsveçrədə, həm də tez bir zamanda onların nümayəndələrindən ibarət ayrıca (xüsusi) bir Konfransın çağırılması fikri meydana çıxıb. Bu Konfransda bizim də nümayəndələrimiz iştirak edəcəklər. Vəziyyətimizin yaxşıya doğru dəyişdiyinə inamını yenidən ifadə edərək məlumatımı Azərbaycanın daxili işlərinə diqqəti daha da artırmaq, ilk növbədə isə ən vacib və təcili məsələ kimi Müəssislər Məclisini tezliklə toplamaq çağırışı ilə başa çatdırıram.

QEYDLƏR

1. "Azərbaycan Sülh Nümayəndə heyətinin təşkili zamanı yol verilmiş çatışmazlıqlar" sözlərinin altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
2. "...düşdüyü vəziyyət" sözlərindən ". yanvarın 20-də sözlərinə qədər mətnin altından xətt çəkilmişdir.
3. "...heyətinin" sözündən" iş bölgüsü aparanda" sözlərinə qədər, mətnin, habelə "Paris", "yola düşmək üçün imkanlar axtarırdı" və "çox asan iş görünürdü" sözlərinin altından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
4. "... iki dəfə" sözlərindən "Baş Qərargaha" sözlərinə qədər mətnin altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
5. "... istisnasız olaraq" sözlərindən "maneçilik törədilir" sözlərinə qədər mətnin altından xətt çəkilmişdir.
6. "...digər Nümayəndə heyətləri də bu qənaətə gəlmişlər" cümləsinin altından xətt çəkilmişdir.
7. "...sizin xatirənizə" sözlərindən" Paris" sözüne qədər mətn xətt çəkilərək ayrılmışdır"... Londona" sözündən" Sizə məlumat verəcəyik" sözlərinə qədər mətnin altından xətt çəkilmişdir.
8. "... əsaslar və dəlillər artıq tükənib" sözlərinin altından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
9. "... fəaliyyətimizdə qüsurları" sözlərinin altından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
10. "Bura gəldikdən sonra Əhməd bəy Ağayev bərk xəstələnib və o vaxtdan bəri heç yerə çıxmır. Mən arabir onunla evində görüşürəm "(Ə. Topçubaşovun qeydi).
11. Bəzi sözlər istisna olmaqla son iki abzasın, həmçinin "Solopel", "gürcü Nümayəndə heyəti, "Çxedze", "Sereteli" və "ilk Solopel"-in başçıları" və "bolşevizm ruhlu sosializmi inkişaf etdirsinlər" sözlərinin altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
12. "... yersiz iradlar" və siyasi xarakter" sözlərinin altından xətt çəkilmişdir.
13. "... yeni yaranmış" sözlərindən "Maklakov və başqalarına qədər" sözlərinin altından xətt çəkilmiş, mətn hər iki tərəfdən mötərizə içərisinə alınmış və sağ tərəfdən v işarəsi qoyulmuşdur.
14. Abzas xətt çəkilərək ayrılmışdır.
15. "... Rusiya konfransı" sözlərinin altından xətt çəkilmişdir.
16. Abzasın altından xətt çəkilmişdir.
17. Abzasın altından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
18. Bəzi sözlər istisna olunmaqla abzasın altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
19. "... Parisə" sözündən "məlum deyil" sözlərinə qədər mətnin altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
20. "... Parisdə" sözündən "Çxeydze və Seretelini" sözlərinə qədər mətnin altından xətt çəkilmişdir.
21. Abzasın altından xətt çəkilmişdir.
22. "...iki gün bundan əvvəl" sözlərindən "Konfransda" sözlərinə qədər mətnin altından xətt çəkilmişdir.
23. Abzasın başlanğıcından "Rusiyanın tərkibindən çıxmaq", ifadəsinə qədər ayrı-ayrı sözlər istisna olunmaqla mətnin altından xətt çəkilmişdir.
24. "Belə olduqda yeni memorandum hazırladıq", "yeni hökumətlərin təşkili və xarakteri", "Ukraynanın burada Nümayəndə heyəti deyil, yalnız təmsilçisi olduğundan" sözlərinin altından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
25. Altından xətt çəkilmişdir.
26. "... icazə alınacaq" sözlərinin altından xətt çəkilmişdir.
27. "... Parisdə" sözündən "Finlandiya" sözüne qədər mətnin altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir. Bütün abzas xətt çəkilərək ayrılmış və sol tərəfdə v işarəsi qoyulmuşdur.
28. Abzasın başlanğıcından "Qafqaz üçün" sözlərinə qədər bəzi ifadələr istisna olmaqla mətnin altından xətt çəkilmişdir.
29. "... Qafqaz bölməsinin şefi" və "amerikan colonel-i" sözlərinin altından xətt çəkilmişdir.
30. "...Azərbaycan müstəqil yaşaya bilərmi?" sözlərindən "başqa bir dövlətin" sözlərinə qədər bir neçə ifadə istisna olmaqla mətnin altından xətt çəkilmişdir.
31. "...yazdığım memoranduma" sözlərindən "müsbət cavab verdim" sözlərinə qədər mətnin altından xətt çəkilmişdir.
32. "...hazır olduqları" sözündən "Böyük Ermənistan" sözlərinə qədər mətnin altından xətt çəkilmişdir.
33. "...o, bu gün Batuma yola düşür" sözlərindən "üç aydan artıq qalacaq" sözlərinə qədər mətnin altından xətt çəkilmişdir.
34. "... maddi vəsaitlə" sözlərindən "Nümayəndə heyəti" sözlərinə qədər mətnin altından xətt çəkilmişdir.
35. "...Nümayəndə heyətinin zəruri xərclərinin və digər ehtiyaclarının" sözlərinin altından xətt çəkilmişdir.
36. Bütün abzasın altından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.

37. Birinci səhifənin yuxarıdan sol küncündə Azərbaycan dilində (ərəb əlifbası ilə) belə bir qeyd var. "Xarici İşlər Naziri N. (Nəsibbəy) U-ya (Usubbəyova)".
38. Burada xatırladılan 4 may və 15 may tarixli məlumatlar indiyə qədər əşkara çıxarılmamışdır.
39. Həmin dövrdə İngiltərənin Parisdəki səfiri Lord Berti idi.
40. Birinci bəndin mətni üzərində karandaşla belə bir qeyd vardır: "Maliyyə Nazirinə yazmalı".
41. "... Azərbaycanda" sözündən "hökumətin fəaliyyəti" sözlərinə qədər ikinci bəndin altından xətt çəkilmişdir.
42. Bəndin sıra sayını bildirən III rəqəminin, habelə "Azərbaycan" və "Bakı" sözlərinin altından xətt çəkilmişdir.
43. Dördüncü və beşinci bəndlərin kənarından xətt çəkilmişdir.
44. Blankın ilk səhifəsində adi ştampan başqa belə bir ünvan da vardır. Paris, Clarisge's Note1, 74 Avenue des Champ L'elyse'es Paris. "Klaric" oteli, Yelisey çölü, 74.
45. "... ingilislərin" sözünün altından xətt çəkilmişdir.
46. "... Mallet" sözünün altından xətt çəkilmişdir.
47. Məndə Vudro, daha sonra isə Vodrop və Vudroop kimi verilən Uordrop 1919-cu ilin sentyabrından Transqafqazda Böyük Britaniyanın ali komissarı idi.
48. Sonuncu iki abzasın kənarından xətt çəkilmişdir. ".. bu məsələdən" sözündən abzasın sonuna qədər mətn kvadrat mötərizəyə alınmışdır.
49. Abzasın kənarından xətt çəkilmişdir.
50. "... bu mühüm şərtin" sözündən "yerlərdəki" sözünə qədər mətnin altından xətt çəkilmişdir.
51. "...iki həftədə bir dəfə kuryer" sözlərinin altından xətt çəkilmişdir.
52. "...həqiqətən də olubmu-bilmirik" sözlərinə qədər son yeddi abzasın kənarından, axırda göstərilən ifadənin isə altından xətt çəkilmişdir.
53. Abzasın kənarından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
54. "... əgər Səfvət bəyə" sözlərindən mətnin sonuna qədər abzasın kənarından xətt çəkilmişdir.
55. "... Gümən edirəm ki, sözlərdən "öz qüvvəsini saxlayır" sözlərinə qədər mətnin kənarından xətt çəkilmişdir.
56. Məndəki 3-7 - çi maddələrin altından xətt çəkilmişdir.
57. "... haqqında söhbət gedən sənədlər və qəzetlər", "c-b Sübhanverdixanov onları c-b Atamalibəyovun gətirəcəyini yazır" sözlərinin altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir. Sübhanverdixanov tanınmış yazıçı və maarif xadimi Abdullabəy Divanbəyoglu - Xarici İşlər Nazirliyinin katibi, Abbas bəy Atamalibəyov isə Türk Sosialist hümmət partiyasının üzvü idi. Öz partiyasının Parlament fraksiyasının qərarı ilə Nümayəndə heyətinin tərkibindəki digər "hümmətçini" - M. Məhərrəmovu əvəz etmək üçün Parisə getmişdi.
58. Qırmızı mürəkkəblə məndən çıxarış işarəsi qoyulmuşdur. Çıxarışın mətni səhifənin arxa tərəfində yazılmışdır. Orada deyilir. "Altından" qırmızı mürəkkəblə xətt çəkilmiş qeydlərlə bağlı arayış: "Parlamentdə Sosialist partiyasının üzvü c-b Atamalibəyovun c-b Berlinlə eyni vaxtda Qərbi Avropaya yola düşməsi ilə əlaqədar olaraq c-b Xarici İşlər Naziri M.Y. Cəfərov vacib hökumət məlumatlarını yalnız Atamalibəyovla göndərməyi daha məqsədəuyğun hesab etdi və göndərilən sənədləri yalnız ona etibar etməyin mümkünlüyünü bildirdi. Buna görə də Nümayəndə heyətinin kuryeri c-b Berlinin tamamilə əliboş qayıtmamağı üçün c-b Xarici İşlər Naziri ona Atamalibəyovun apardığı məlumatların surətlərini verməyi tapşırırdı. Həmin surətlərdə sirr xarakteri daşıyan məlumatların yeri boş saxlanmışdı. Zəngəzur məsələsi, yaxud Dağlılar Respublikası ilə Denikin demarkasiya xətti məsələsi bu qəbildəndir. Məlumat Atamalibəyovla 1919-cu il avqustun "də" "nömrə" ilə göndərilmişdir.
59. "... ümumrus məsələsi həll edilənə qədər" sözlərinin altından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
60. "İtaliya, Fransa" və "vahid" sözlərinin altından göy qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
61. "professor Simpsonla" sözlərinin altından karandaşla xətt çəkilmişdir.
62. "... ingilislər" sözünün altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmiş və yanında sual işarəsi qoyulmuşdur.
63. "... cavab verməyə imkan tapmamış" sözlərindən "Bəs İsveçrə?" sözlərinə qədər mətnin kənarından karandaşla xətt çəkilmişdir.
64. "... Dağıstan sizindir və Denikin Sizin ölkəyə" sözlərinin altından xətt çəkilmişdir.
65. "... yeri gəlmişkən" sözündən "belə olmayacaq" sözlərinə qədər mətnin kənarından xətt çəkilmiş və ?! işarəsi qoyulmuşdur.
66. "... Versal müqaviləsi" sözlərindən "nəzərə almışdır" sözlərinə qədər mətnin kənarından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
67. Altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
68. Altından xətt çəkilmişdir.
69. "... kiçik xalqlar üçün xilas yeri olan bu müəssisə" sözlərinin altından xətt çəkilmiş və yanında böyük bir sual işarəsi qoyulmuşdur.

70. "... ingilis hökuməti" sözlərinin altından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
71. Altından xətt çəkilmişdir.
72. "... biz Millətlər Cəmiyyətinə müraciət etməliyik və artıq özü" sözlərinin altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
73. "... müəyyən vaxt keçdikdən sonra", "Məmməd Həsən Hacınskinin təklifi ilə", "yenidən bu məsələnin üzərinə qayıtdı" sözlərinin altından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
74. Səhifənin aşağısında göy karandaşla yazılmışdır: "Heç bir göstəriş olmadan. Məmməd Həsən Hacınskini tanımaq mümkündür. Bu məsələnin qaldırılmasını vaxtsız sayıram. O, hadisələrin təbii gedişi ilə həll ediləcəkdir M. Y. Cəfərov".
75. "... müəyyən təkliflə" sözlərindən "məlum dövr ərzində" sözlərinə qədər və həmin sözlərdən abzasın sonuna qədər mətnin altından qırmızı və göy karandaşlarla xətt çəkilmişdir.
76. Səhifənin kənarında sonuncu ifadənin qarşısında böyük bir sual işarəsi qoyulmuşdur.
77. Səhifənin kənarında abzasın qarşısında göy karandaşla sual işarəsi qoyulmuşdur.
78. Mətnə müxtəlif yerlərdə Çanderlen, Çandler və Çendler şəkildə getmişdir. Hər üçü eyni şəxsi bildirir. Düzgün yazılış forması, məlumatın sonrakı səhifələrindən də görüldüyü kimi Çendlerdir.
79. Altından xətt çəkilmişdir.
80. Abzasın kənarından xətt çəkilmişdir.
81. Abzasın kənarından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
82. Səhifənin kənarında, abzasın qarşısında göy karandaşla böyük bir sual işarəsi qoyulmuşdur.
83. "... həyatın bahalaşması" sözlərindən "məlumat almayana qədər" sözlərinə qədər mətnin kənarından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
84. ". Gürcüstanla münasibətləri" sözündən abzasın axırına qədər mətnin altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir. "... ordu da" sözlərindən abzasın axırına kimi mətnin altından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
85. "... Amerikada" sözündən "c-b Robinov" sözüə qədər mətnin altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
86. "... Parlament seçkilərindən sonra" sözlərindən abzasın axırına kimi mətnin kənarından xətt çəkilmişdir.
87. "... demək olar ki, heç nə yoxdur" sözlərindən abzasın axırına qədər mətnin kənarından xətt çəkilmişdir.
88. "... Azərbaycanda diqqəti cəlb edən nə varsa" sözlərindən abzasın axırına qədər mətnin kənarından xətt çəkilmişdir.
89. Göy rəngli karandaşla böyük sual işarəsi qoyulmuşdur.
90. "... yanvar ayında" sözlərindən "yaradılmasından gedir" sözlərinə qədər mətnin kənarından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
91. "... o, məni səhər yeməyinə dəvət etmişdi" sözlərindən "ruslar ona minnətdardırlar" sözlərinə qədər mətn mötərizəyə alınmışdır.
92. Bu ifadə mötərizə arasına alınmışdır.
93. "...göndərilən sənədləri" sözlərindən "təsdiq edilmədən göndərilmişdir" sözlərinə qədər hər iki tərəfdən mətnin kənarlarında göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
94. "... çox yerinə düşdü" sözlərindən abzasın sonuna qədər mətnin kənarından xətt çəkilmişdir.
95. Sözüə altından xətt çəkilib və yanında ?! işarəsi qoyulub.
96. Abzasın kənarından xətt çəkilib.
97. Cümlənin qarşısında böyük X işarəsi qoyulmuşdur.
98. "... planın icrasını" sözlərindən "Nazirlər Şurasının Sədri kimi" sözlərinə qədər mətnin kənarından xətt çəkilmişdir.
99. "... Nümayəndə heyətinin" sözlərindən "bir milyon frankdan" sözlərinə qədər mətnin kənarından xətt çəkilmişdir.
100. "... bir milyon frankdan az olmayaraq" və "300 min" sözlərinin kənarından xətt çəkilmişdir.
101. Mətnə səhv getmişdir. Sentyabrın 30-da olmalıdır.
102. "... Antantanın Rusiyanın Sovet hökumətinə münasibətində baş vermiş və çox ehtimal ki, radikal xarakter daşıyan dəyişikliklər" sözlərinin altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
103. "Rusiya Ermənistanı" sözlərinin altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
104. Abzasın kənarından göy karandaşla xətt çəkilmişdir. "... mənim adıma ünvanlanmış" sözlərindən "Azərbaycan və Gürcüstanın tanınması ilə bağlı arzuları ifadə olunmuşdur" sözlərinə qədər mətnin altından xətt çəkilmişdir.
105. "... bizim və gürcülərin əleyhinə" sözlərinin altından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
106. "... gürcü hökumətinin artıq c-b Maçabelini" sözlərinin altından xətt çəkilmişdir.
107. "... rəsmi Amerikanın bizim müstəqilliyimizə münasibəti" sözlərinin altından xətt çəkilmişdir.

108. Mətnin rus dilindəki orijinalında işlənmiş "stok" sözünü başa düşməyən İ. Rayevski həmin sözün qarşısında ? işarəsi qoymuşdur.
109. Abzasın kənarından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
110. "... tranzitə, idxala, ixraca ümumiyyətlə, ticarətə və sənayeyə" sözlərinin altından xətt çəkilmişdir.
111. "bunun işimiz üçün hər cəhətdən çox böyük əhəmiyyəti olardı" sözlərinin altından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
112. "... Sizdən çox xahiş edirəm" sözlərindən "imkan yaradardı" sözlərinə qədər mətn mötərizəyə alınmışdır.
113. "... məktub yazmağımı xahiş etdi" sözlərindən "şikayət edəcək" sözlərinə qədər mətnin kənarından qırmızı karandaşla xətt çəkilmişdir.
114. "Fransa-Rusiya ticarət müqaviləsi" sözlərinin altından xətt çəkilmişdir.
115. Altından xətt çəkilmişdir.
116. "... sonradan göndəriləcək" sözlərindən "teleqrafla" sözünə qədər mətnin altından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
117. "... teleqrafla" sözündən abzasın sonuna qədər mətn qırmızı karandaşla mötərizəyə alınmışdır.
118. Bu sətirlər qarşısında səhifənin kənarında böyük X işarəsi qoyulmuşdur.
119. "... başqa bir" sözlərinə qədər sonuncu dörd abzasın mətni mötərizə içərisinə alınmışdır.
120. "... sifarişin yarı qiymətinin" sözlərindən abzasın sonuna qədər mətn mötərizə arasına alınmış və kənarından xətt çəkilmişdir.
121. Bu abzasın qarşısında səhifənin kənarında X işarəsi qoyulmuşdur.
122. Abzasın başlanğıcından "bina tutub" sözlərinə qədər mətnin kənarından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
123. Bütün abzas mötərizəyə alınmışdır.
124. "... rus məsələsi ilə əlaqədar konfrans məhz Londonda keçiriləcəkdir" sözlərinin altından göy karandaşla xətt çəkilmişdir.
125. "... vəziyyətinin yaxşılaşacağından" sözlərindən "meydana çıxıb" sözlərinə qədər mətnin altından xətt çəkilib.

Redaktoru Elmira Məmmədyarova
Rəssamı Taleh Məlikov
Texniki redaktoru Zoya Nəcəfova
Korrektorları Elmira Qulam qızı, Validə Musayeva

Yığılmağa verilmiş 28.08.98. Çapa imzalanmış 14.12.98. Ofset çap üsulu ilə. Formatı 84 x 108 Ofset kağıdı № 1. Şərti çap vərəqi 6.30. Şərti rəngli surəti 6,40. Uçot nəşr vərəqi 6,0. Tirajı 1000. Sifariş 123. Müqavilə qiyməti ilə.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı - 370005, Hüsü Hacıyev küçəsi № 4. "Şərq-Qərb" mətbəəsi, Bakı, Aşıq Ələskər küçəsi, 17.